

HAGFRÆÐISTOFNUN HÁSKÓLA ÍSLANDS

Hagfræðistofnun Háskóla Íslands

Odda v/Sturlugötu

Sími: 525-4500/525-4553

Fax: 525-4096

Heimasíða: www.ioes.hi.is

Tölvufang: ioes@hag.hi.is

Skýrsla nr. C04:03

Samanburður á matvælaverði á Íslandi, Norðurlöndum og ríkum Evrópusambandsins

Skýrsla til forsætisráðuneytisins

Apríl 2004

Efnisyfirlit

Formáli.....	5
Ágrip.....	6
1 Inngangur.....	13
2 Verðlag og hagþróun.....	15
2.1 Breyttar aðstæður.....	18
2.2 Samantekt.....	20
3 Tekjur og matarreikningur fjölskyldunnar.....	21
3.1 Hlutfallsleg verðþróun.....	22
3.2 Fækkun í heimili.....	23
3.3 Tekjur og neysla.....	23
3.4 Neysla og tekjur fjölskyldu.....	23
3.5 Alþjóðlegur samanburður.....	25
3.6 Samantekt.....	26
4 Matarverð á Íslandi og í öðrum Evrópulöndum.....	27
4.1 Samanburður við önnur Evrópulönd.....	27
4.2 Hlutfallslegt matvöruverð á Íslandi.....	28
4.3 Í hvaða löndum er matvara dýrust?.....	31
4.4 Samanburður við nokkur lönd.....	32
4.5 Samantekt.....	36
5 Virðisaukaskattur, vörugjöld og matvöruverð.....	37
5.1 Virðisaukaskattur.....	38
5.2 Vörugjöld.....	39
5.3 Samantekt.....	42
6 Flutningskostnaður.....	43
6.1 Samantekt.....	45
7 Innflutningsvernd.....	46
7.1 Innflutningshömlur.....	47
7.2 Þróun matarverðs í Svíþjóð og Finnlandi eftir inngöngu í Evrópusambandið.....	49
7.3 Minnkandi innflutningsvernd ef Ísland gengur í Evrópusambandið.....	51
7.4 Horfur í alþjóðaviðskiptum með landbúnaðarvörur.....	52
7.5 Samantekt.....	53
7.6 Viðauki: Skilgreiningar á hugtökum.....	53
8 Verðlagsþróun og samkeppni á matvörumarkaði.....	54
8.1 Brauð og kornvörur.....	56
8.2 Kjöt.....	57
8.3 Fiskur.....	58
8.4 Mjólkurvörur.....	59
8.5 Grænmeti og ávextir.....	59
8.6 Sælgæti og sykur.....	61
8.7 Drykkjarvörur.....	62
8.8 Samþjöppun í matvöruverslun.....	62
8.9 Samþjöppun á Norðurlöndum.....	70
8.10 Samantekt.....	73
9 Niðurstaða.....	74
Viðauki A. Lögmálið um eitt verð.....	76

Viðauki B. Áhrif skatta á vöruverð.....	80
Viðauki C. Tölfræðileg greining á verðhækkunum 1992–2003.....	82
Viðauki D. Tölfræðileg greining á því hvað veldur verðmun milli Evrópulanda	83
Líkanið	83
Niðurstöður	85

Myndalisti

Mynd 2.1 Frávik frá algeru jafnvirði verðs innan OECD ef miðað er við Bandaríkin sem grunnpunkt.....	16
Mynd 2.2 Raungengi íslensku krónunnar á mælikvarða launa og verðlags 1972–2003.....	17
Mynd 2.3 Landsframleiðsla á mann (y-ás) og verðlag einkaneyslu (x-ás) innan OECD.....	19
Mynd 3.1 Hlutur mat- og drykkjarvöru og tóbaks í vísitölu neysluverðs.....	21
Mynd 3.2 Verðlag matvöru (án drykkjarvöru) samkvæmt þjóðhagsreikningum miðað við verðlag einkaneyslu í heild, (1977=100).	22
Mynd 4.1 Skipting matar- og drykkjarneyslu á Íslandi í mars 2003.	27
Mynd 4.2 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001 – 15 ríki Evrópusambandsins=100.	28
Mynd 4.3 Verð matvöru á Íslandi (drykkjarvörur ekki meðtaldar). Vísitala, ríki Evrópusambandsins=100.	29
Mynd 4.4 Gengi krónu gagnvart evru/eku.	30
Mynd 4.5 Hlutfallslegur launakostnaður á Íslandi gagnvart viðskiptalöndum, 1980=100.	31
Mynd 4.6 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Noregi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	33
Mynd 4.7 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Danmörku við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	33
Mynd 4.8 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Svíþjóð við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	34
Mynd 4.9 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Finnlandi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	34
Mynd 4.10 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Sviss við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	35
Mynd 4.11 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Írlandi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.	35
Mynd 6.1 Flutningskostnaður og verðmunur á milli Íslands og Danmerkur árið 2001.	45
Mynd 7.1 Matvöruverð á Norðurlöndunum (drykkur ekki meðtalinn) árin 1990–2001, 15 ríki Evrópusambandsins=100.....	50
Mynd 8.1 Matvöruverð og almennt neysluverð 1992–2003, mars 1997=100.....	54
Mynd 8.2 Vísitala neysluverðs og verð á brauði og kornvöru 1992–2004, 1997=100.	57
Mynd 8.3 Vísitala neysluverðs og kjötverð 1992–2004, mars 1997=100.	58
Mynd 8.4 Vísitala neysluverðs og fiskverð 1992–2004, mars 1997=100.	58
Mynd 8.5 Vísitala neysluverðs og verð á mjólk, osti og eggjum 1992–2004, mars 1997=100.	59

Mynd 8.6 Vísitala neysluverðs og verð á grænmeti og ávöxtum 1992–2003, mars 1997=100.	60
Mynd 8.7 Vísitala neysluverðs og verð á sykri, súkkulaði, sælgæti o.fl. 1992–2004, mars 1997=100.....	61
Mynd 8.8 Vísitala neysluverðs og verð drykkjarvöru 1992–2004, mars 1997=100. ..	62
Mynd 8.9 Hlutdeild stærstu fyrirtækja í íslenskum matvörumarkaði árið 2003.....	70
Mynd 8.10 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Noregi árið 2003.	71
Mynd 8.11 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Svíþjóð árið 2003.	71
Mynd 8.12 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Finnlandi árið 2003.	72
Mynd 8.13 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Danmörku árið 2003.	72
Mynd A.1. Verðlag innan OECD (Bandaríkin =100) í september 2003	77
Mynd A.2. Frávik frá algeru jafnvirði verðs innan OECD ef miðað er við Bandaríkin sem grunnpunkt.....	77
Mynd C.1. Hækkun í vísitölu neysluverðs (lógariþmísk) að frádregnum hækkunum í vísitölu matar og drykkjar frá fyrra mánuði 1992–2003.....	82

Töflulisti

Tafla 3.1 Hlutfall mat- og drykkjarvöru og tóbaks í neyslukönnunum Hagstofu Íslands 1978–2003 ásamt tölum um landsframleiðslu á mann.	21
Tafla 3.2 Skipting einkaneyslu eftir útgjaldaflokkum og árstekjum heimilis, hlutfallstölur.	24
Tafla 3.3 Skipting einkaneyslu eftir útgjaldaflokkum og árstekjum heimilis. Sambýlisfólk með börn, hlutfallstölur.	24
Tafla 3.4 Matar- og drykkjarútgjöld í Evrópuríkjum, hlutfall af neyslu heimila 2001.....	25
Tafla 4.1 Matarverð (án drykkjarvöru) í Evrópuríkjum árin 1990, 1995 og 2001, ríkjum raðað eftir verði.	31
Tafla 5.1 Hlutfall skatttekna af vergri landsframleiðslu í löndum OECD.....	37
Tafla 5.2 Virðisaukaskattur í Vestur-Evrópulöndum árið 2002, hlutfallstölur.....	39
Tafla 5.3 Hlutfall vörugjalda af skatttekjum í ýmsum löndum 2001.....	40
Tafla 5.4 Virðisaukaskattur og vörugjöld af ýmsum vörum á Íslandi, í Danmörku og Svíþjóð, nóvember 2003.	41
Tafla 6.1 Flutningskostnaður sem hlutfall af innkaupsverði á nokkrum vörum hingað til lands 2001, ásamt verði hér miðað við Danmörku og Svíþjóð sama ár.....	43
Tafla 7.1 Landbúnaðarframleiðsla og stuðningur við landbúnað á Íslandi 1986–1988 og 2000–2002.....	46
Tafla 7.2 Afurðaverð til íslenskra bænda, hlutfall af innflutningsverði.	47
Tafla 7.3 Tilfærslur frá neytendum til bænda og heildarneysla matar og drykkjar.	49
Tafla 7.4 Afurðaverð til bænda 2000–2002, hlutfall af innflutningsverði (NPCc).	52
Tafla 8.1 Áætluð markaðshlutdeild matvöruverslana, skipt eftir eignarhaldi.	64
Tafla 8.2 Arðsemi eigin fjár í íslenskum atvinnuvegum 1989–1997.....	67
Tafla 8.3 Arðsemi eigin fjár í verslun og nokkrum atvinnugreinum 1998–2001.	68
Tafla 8.4 Afkoma í matvöruverslun 1996–2001. Fjárhæðir í milljónum króna.	68
Tafla B.1 Áhrif mismunandi skattlagningar á vöruverð.....	80

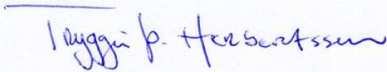
Rammar

Rammi 5.1 Hvað veldur mishárri skattlagningu á matvörur?	41
Rammi 8.1 Vöruúrval og lágverðsverslanir	55
Rammi 8.2 Verðlagseftirlit og samkeppni	63
Rammi 8.3 Styrkur birgja og smásala	66
Rammi 8.4 Aðgengi að markaði og fjárfestingar	69

Formáli

Í ályktun Alþingis, 128. löggjafarþings, er ríkisstjórninni falið að kanna matvælavæð á Íslandi í samanburði við helstu nágrannalönd. Jafnframt skyldi reyna að gera grein fyrir hugsanlegum ástæðum mismunandi matvælavæðs milli landanna, svo sem ólíkum verslunar- og framleiðsluháttum. Í mars á síðasta ári gerðu Hagfræðistofnun og forsætisráðuneytið samning þar sem stofnunin tók að sér að gera þá úttekt er Alþingi hafði farið fram á og er þessi skýrsla afrakstur þeirrar vinnu. Rannsóknina unnu dr. Sigurður Jóhannesson, dr. Ásgeir Jónsson og dr. Sveinn Agnarsson sérfræðingar á Hagfræðistofnun. Sérstakir þakkir fyrir nytsamlegar ábendingar fá Eiríkur Einarsson, Erna Bjarnadóttir, Guðrún Jónsdóttir og Jón Scheving Thorsteinsson

Hagfræðistofnun í apríl 2004

Tryggvi Þór Herbertsson
forstöðumaður

Ágrip

Almennar ástæður fyrir verðmun á milli landa

Þrátt fyrir tækniþróun og samgöngubyltingu síðustu áratuga er enn oft kerfisbundinn verðmunur á milli landsvæða, sem gengur yfir nær alla vöruflokka og getur staðið óhaggaður um langan tíma. Ástæðum þessa má í grófum dráttum skipta í tvennt: staðbundna þætti og markaðsaðstæður. Sem dæmi um staðbundna þætti má nefna launastig, ríkisumsvif, stærð markaðs, náttúruauðlindir, hagstjórn og löggjöf. Þetta sést glögg ef hugað er að því hvernig verð myndast á venjulegri matvöru í kjörbúð. Til að mynda ræðst verð á banana í stórmarkaði ekki aðeins af verði ávaxtarins sjálfs í innkaupum heldur koma aðrir þættir einnig við sögu, svo sem leiga, laun og lánsfjármögnun, sem ráða álagningu verslunarfyrtækisins. En jafnvel þótt reynt sé að leiðrétta fyrir mun á öllum slíkum kostnaðarþáttum í samanburði er samt einhver munur eftir sem líklega ræðst af markaðsaðstæðum á hverjum stað. Þannig hefur til dæmis komið fram verulegur munur á verði sams konar vara í IKEA-verslunum víða um heiminn sem ekki er hægt að skýra með neinum öðrum hætti en mismunandi samkeppnisaðstæðum.

Landfræðileg einangrun Íslands gerir það að verkum að dýrt er að flytja vörur til landsins og skortur á samkeppni á mörgum mörkuðum hefur auðveldað fyrirtækjum að halda uppi verði á innflutningsvörum. Af þessum sökum getur verð á vörum hérlendis haldist hátt um lengri tíma án þess að þrýstingur skapist fyrir verðlækkun. Smæð íslenska markaðsins leggst á eina sveif með landfræðilegri einangrun til þess að hækka verðlag hér innanlands. Smæðin gerir það að verkum að erfiðara er en ella að koma við vélvæðingu og annarri stærðarhagkvæmni á mörgum sviðum. Þetta þýðir að jafnvel þótt vöruverð sé hærra hérlendis en erlendis er ekki þar með sagt að íslensk fyrirtæki séu að maka krókinn heldur búa þau aðeins við hærri kostnað vegna þess hve framleiðslan er takmörkuð. Smæðin getur einnig skapað nauðarval á milli stærðarhagkvæmni og fákeppni annars vegar og stærðaróhagræðis og samkeppni hins vegar. Í báðum tilvikum sitja neytendur uppi með hærri vöruverð. Af þessum sökum er eðlilegt að verðlag hérlendis sé hærra en á hinum stærri og þéttari markaðssvæðum á meginlöndunum tveim fyrir austan og vestan.

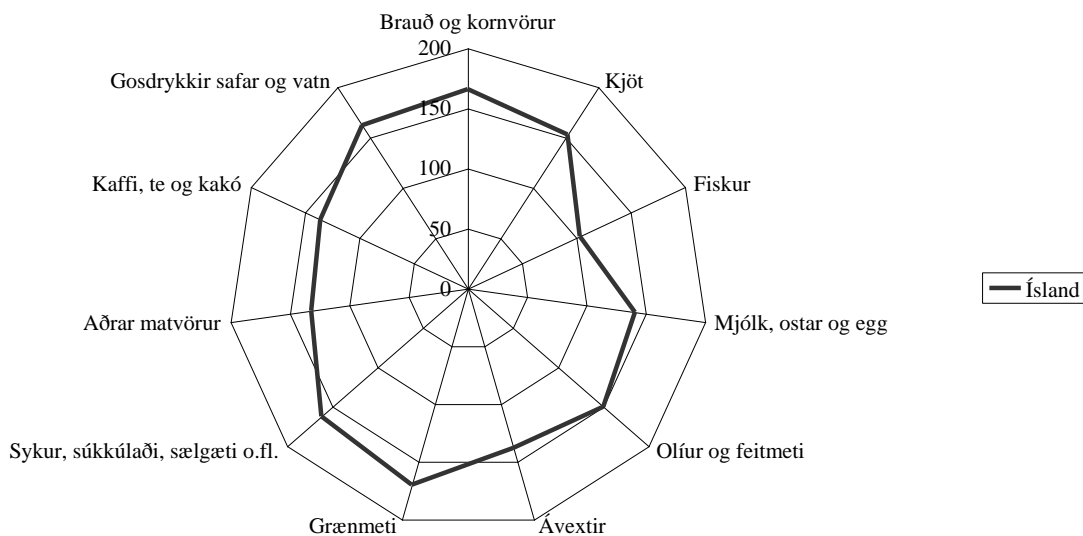
Á síðustu árum hefur þó orðið hreyfing í átt til aukinnar samkeppni í kjölfar þess að íslenskt efnahagslíf hefur opnast meira fyrir erlendum viðskiptum, bæði hvað varðar vörur og fjármagn, auk þess sem íslensk hagstjórn hefur færst í það horf er þekktist í öðrum þróuðum ríkjum. Verðbólguþrýstingur getur ekki lengur byggst upp í efnahagslífinu með föstu nafngengi, líkt og áður tíðkaðist, heldur þróast verð krónunnar á frjálsum markaði. Þá hafa ódýrari fargjöld til útlanda og aukin ferðalög landsmanna orðið til þess að fólk beinir viðskiptum sínum út fyrir landsteinana og fer jafnvel gagnert utan til að versla. Af þeim sökum hefur kerfisbundinn munur á verðlagi hér og erlendis farið minnkandi og verð á mörgum vörutegundum nálgast það sem tíðkast í ýmsum nágrannalöndum okkar. Almenn verðlag á Íslandi var til að mynda 14% lægra, miðað við helstu viðskiptalönd, að meðaltali á árunum 1993–2002 en á árunum 1972–1983 og 8% lægra en á árunum 1983–1992.

Matarverð á Íslandi í samanburði við önnur Evrópulönd

Vorið 2003 fóru um 15% af neysluútgjöldum Íslendinga til matar og drykkjar (áfengi er hér ekki talið með). Matvæli eru hærra hlutfall neyslu hjá lágtekjufólki en þeim efnameiri. Hjá sambylissfólki með börn, þar sem tekjur voru innan við 2 milljónir króna árið 1995, voru útgjöld til matar og drykkjar fimmtungur neysluútgjalda. Þá munar meira um matarútgjöld hjá barnafjölskyldum en öðrum. Matarverð varðar því lágtekjufólk og barnafólk meira en aðra. Þrívöruflokkar vógu þýngst í matarkröfu Íslendinga árið 2003: mjólk, ostar og egg; kjöt; og brauð og kornvörur. Mjólkurvörur og egg voru 19% af neyslu meðalheimilisins, kjöt 18% og brauð og kornmatur 17%. Samtals fór því meira en helmingur af matarútgjöldum heimilisins í neyslu á þessum vörum. Hlutur matvæla í neyslu meðalfjölskyldu hefur minnkað undanfarin ár og er nú kominn niður í 13½%, en þar við bætast drykkjarvörur (án áfengis) sem eru tæp 2%. Þetta hlutfall er mun lægra víða í Evrópu.

Þegar matarverð er borið saman á milli Íslands og umheimsins verður að hafa í huga að gengishreyfingar krónunnar geta haft mikil áhrif á samanburðinn, enda hafa gengissveiflur verið sérstaklega djúpar frá árinu 1999. Af þeim sökum getur viðmiðunarárið skipt miklu þegar slíkur samanburður fer fram. Árið 2001 var verð matvara á Íslandi um 50% hærra en að meðaltali í Evrópusambandinu að mati evrópskra hagstofa. Svipuðu munaði á drykkjarvörum (öðrum en áfengi). Fiskur er eini vöruflokkurinn í samantekt Eurostat sem reyndist álíka dýr á Íslandi og í Evrópusambandinu. Í öðrum matarflokkum var verð á Íslandi frá 30% til 70% hærra en í Evrópusambandinu árið 2001. Mestu munar á brauði, grænmeti, kornvörum og gosdrykkjum, sem sjá má af myndinni hér fyrir neðan, en einnig var kjöt töluvert dýrara héraðis en í ríkjum Evrópusambandsins.

Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001 – 15 ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands. Myndina skal lesa þannig að ef þykka svarta línan er t.d. á 150, eins og tilfellið er hvað varðar kjöt, þá var kjöt 50% dýrara á Íslandi en að meðaltali í 15 Evrópuríkjum árið 2001.

Vörugjöld og ólík skattþrep skýra að hluta hátt verð á gosi og sælgæti og ennfremur hefur innflutningur á kjöti, mjólkurvörum og grænmeti lengi verið heftur hérlendis. En það sem stendur upp úr er að ákveðnar vörur – sem eru að mestu tollfrjálsar og bera ekki háa skatta eða gjöld – voru einnig tugum prósentna dýrari á Íslandi en í Evrópusambandinu árið 2001. Þar á meðal er brauð og kornvara. Sennilega skýrist hátt verð á þessum vörum af legu landsins. Brauð þolir illa geymslu og því er erfitt að flytja það til landsins. Heimamarkaður er smár og vélar sem stærsta bakarið notar geta annað meira en tvöfaldri eftirspurn Íslendinga eftir verksmiðjubrauðum. Það gerir bakstur hérlendis dýran miðað við stærri lönd. Þá verður einnig að hafa í huga að launastig, skattheimta og aðrar aðstæður eru harla mismunandi á milli landa álfunnar, frá suðri til norðurs. Laun eiga þátt í kostnaði við framleiðslu og sölu hér á landi. En auk þess verður hár kaupmáttur til þess að alþjóðlegir framleiðendur reyna að taka meira fyrir vörur sem þeir selja á Íslandi en í fátækari löndum. Ísland var þriðja dýrasta landið árið 2001, litlu á eftir Noregi og Sviss, en verð í Danmörku, sem er í fjórða sæti Evrópulanda, er um 30% hærra en að meðaltali í Evrópulöndunum.

Matarverð á Íslandi í samanburði við nágrannalöndin hefur sveiflast í takt við gengi íslensku krónunnar og efnahagsaðstæður. Það lækkaði til dæmis heldur á fyrri hluta tíunda áratugarins í takt við lækkun á gengi krónunnar og niðursveiflu í hagkerfinu. Aftur á móti snerist dæmið við á seinni hluta tíunda áratugarins sem tengja má hækkun krónunnar og þenslu á vinnumarkaði. Má ætla að þetta sé meginskýringin á hækkun á hlutfallslegu matarverði hér á landi þessi ár. Þannig bendir tölfræðileg athugun til þess að 1% hækkun launa skýri nálægt ½% hækkun verðlags. Samkvæmt þessu skýra launahækkunir um tvo þriðju hluta af hækkun matarverðs á Íslandi þessi ár. Á árunum 1996 til 2000 hækkaði verðlag á matvörum í samræmdri vísitölu evrópskra hagstofa um 10% meira á Íslandi en í Evrópusambandinu. Við þetta bættist að gengi krónunnar hækkaði um 15% gagnvart evru (áður eku), þannig að í heild hækkaði matarverð á Íslandi um fjórðung miðað við Evrópusambandið á þessum fjórum árum. Síðan hefur evran styrkst um 20% gagnvart krónunni og mikil samkeppni hefur ríkt á íslenskum matvörumarkaði síðustu misserin, einkum á kjötmarkaði. Þó að hlutfallsleg verðhækkun á árunum 1996 til 2000 hafi að nokkru leyti snúist við er óhætt að fullyrða að matvörur eru mun dýrari á Íslandi en í flestum ríkjum á meginlandi Evrópu.

Áhrif skatta og flutningskostnaðar

Skattlagning hefur áhrif á vöruverð. Virðisaukaskattur á flestum matvörum er hærri á Íslandi en í flestum þeim Evrópulöndum sem samanburðurinn náði til. Hins vegar eru það ekki eingöngu beinir neysluskattar sem skipta máli fyrir vöruverð. Færa má rök fyrir því að flestir skattar leggjast ofan á vöruverð með einum eða öðrum hætti, hvort sem gjöldin leggjast á við framleiðslu eða sölu. Aðeins heildarskatturinn skiptir máli. Eins og fram kemur í 5. kafla eru heildarskatttekjur hins opinbera lægra hlutfall landsframleiðslu á Íslandi en að meðaltali í Vestur-Evrópu, en munurinn hefur að vísu minnkað nokkuð á undanförunum árum. Þetta ætti að ýta matarverði niður miðað við þau lönd þar sem skattar eru hærri. Árið 2002 voru skatttekjur hins opinbera hér á landi ríflega 2% lægra hlutfall af landsframleiðslu en að meðaltali í OECD-löndum í Evrópu, en árin 1990 og 1995 var hlutfallið hér á landi 5–7% lægra en í meðaltalinu. Ekki er ljóst hvort þessi breyting er varanleg. Að jafnaði má gera ráð fyrir að hlutfall skatta af landsframleiðslu hækki í uppsveiflu eins og verið hefur á Íslandi undanfarin ár. Virðisaukaskattur á flestum matvörum á Íslandi er nokkru hærri en að meðaltali í þeim Vestur-Evrópulöndum sem skoðuð eru í skýrslunni. En meira máli skiptir –

Þegar matarútgjöld eru annars vegar – að skoða hvort frávík eru á skattlagningu matvæla miðað við aðra skattheimtu á vörum og þjónustu. Flestur matur ber 14% virðisaukaskatt hérlandis, sem er um 10% lægra hlutfall en aðrir vöruflokkar bera, auk þess sem 2% vörugjöld leggjast á suma matvælaflokka. Þegar litið er til frávíks matarskatta frá annarri skattlagningu er Ísland ekki fjarri meðaltali þeirra landa sem skoðuð eru. Samanburður á áhrifum vörugjalda á verðlag hér miðað við verðlag í samkeppnislöndum Íslendinga er erfiður vegna skorts á tölum. En samkvæmt þeim upplýsingum sem fyrir liggja virðast vörugjöld og önnur skattlagning ekki skipta sköpum um mun á verðlagi hér á landi og í grannlöndunum.

Samkvæmt tollskýrslum nemur flutningskostnaður á matvörum sem hingað koma frá útlöndum frá 7% til 25% af verði í útflutningshöfn. Á móti kemur að mjög stór hluti markaðsins hér á landi er á suðvesturhorni landsins og flutningskostnaður innanlands vegur því ekki jafnþungt í heildarútgjöldum til neyslu og víða annars staðar. Lítil markaður hér á landi gerir það aftur á móti að verkum að stærðarhagkvæmni í framleiðslu og viðskiptum nýtur ekki eins við og í þéttbýlli löndum. Ekki leikur vafi á að smæð þjóðarinnar og fjarlægð frá þéttbýlli löndum er ein meginskýringin á háu matvöruverði hér á landi. Þannig bendir tölfræðileg athugun til þess að fimmtung verðmunar á Íslandi og Pýskalandi megi rekja til þess að Ísland er strjálbýlla en Pýskaland.

Innflutningsvernd

Opinber stuðningur við landbúnað á Íslandi er með því mesta sem gerist í iðnvæddum ríkjum, en hann hefur þó minnkað verulega hér á landi undanfarin ár, samkvæmt tölum OECD. Heildarstuðningur við landbúnað nam 5% af landsframleiðslu á árunum 1986–1988, en samkvæmt bráðabirgðatölum fyrir árin 2000–2002 var hann þá um 1,7% af landsframleiðslu. Skýra má lækkaði tölur með minnkandi stuðningi á framleidda einingu og minnkandi hlutdeild landbúnaðar í landsframleiðslu. Heildarstuðningur við landbúnað var á árunum 2000–2002 1,5% af landsframleiðslu í Noregi, 2,0% í Sviss en 1,3% í Evrópusambandinu. Árin 1986–1988 nam opinber stuðningur við íslenska bændur (PSE) 75% af framleiðslu þeirra, en hlutfallið lækkaði í 63% á árunum 2000–2002. Þessum stuðningi má skipta í tvennt. Annars vegar eru bein fjárframlög frá hinu opinbera til bænda og hins vegar er framleiðslan vernduð gegn erlendri samkeppni. Heildarstuðningur við landbúnað hefur verið talinn 12–13 milljarðar á ári undanfarin ár. Tæpan helming borga landsmenn í matarverði, en rúman helming með sköttum. Innflutningsverndin kemur beint við neytendur, sem greiða hærra verð fyrir vöruna en ella. Verndin felst einkum í tollum, en innflutningsbann er nú til dags eingöngu sett á af heilbrigðisástæðum. Annar stuðningur er greiddur í gegnum skattkerfið og er því ekki jafngagnsær fyrir neytendur.

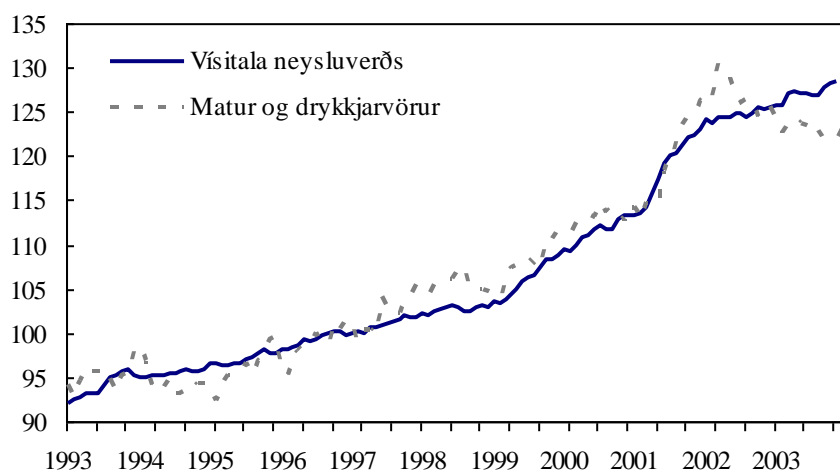
Tilfærslur frá neytendum til bænda hafa dregist saman á undanförunum árum. Samkvæmt tölum OECD hafa þær minnkað úr fjórðungi heildarneyslu matar og drykkjar í innan við tíu prósent. Ef tölurnar væru túlkaðar bókstaflega mætti gera ráð fyrir að matarreikningur landsmanna gæti lækkað um 5–10% ef innflutningshömlum væri aflétt. Innflutningur á nýmjólk getur reynst erfiður vegna fjarlægðarinnar, enda þótt unnar mjólkurafurðir, egg og kjöt – bæði nýtt og frosið – megi vel flytja hingað til lands. Athygli vekur að verð á kindakjöti virðist mjög svipað innflutningsverði um þessar mundir, en á hinn bóginn fá íslenskir bændur enn margfalt innflutningsverð fyrir fugla og egg. Snemma árs 2002 lækkuðu tollar á ýmsu grænmeti og kartöflum.

Allir tollar voru felldir niður af gúrkum, tómötum og papriku, en á móti voru teknar upp beinar greiðslur til bænda. Verð á grænmeti til neytenda lækkaði líklega um 15% af þessum sökum. Rétt er að geta þess að þrátt fyrir þessar breytingar eru innflutningshömlur ekki úr sögunni á öllum tegundum grænmetis. Lagður er tollur á innfluttar kartöflur og kál þegar innlend framleiðsla er á markaði. Þá er allt árið lagður á 80 króna tollur á kílóíð af innfluttum sveppum í því skyni að vernda einn innlendan sveppaframleiðanda gegn erlendri samkeppni.

Verðþróun og samkeppni á matvælamarkaði

Verðþróun almennrar neyslu og verð matar og drykkjar fylgdist nokkuð vel að á árunum 1993–1997, en eins og kemur fram á myndinni hér á eftir hækkðu matvörur verulega umfram annað verðlag á árunum 1997 og 2001. Ennfremur hafa miklar sveiflur orðið í verðlagi brauðs, kjöts, ávaxta og grænmetis undanfarið ár. Allir þessir vöruflokkar hækkðu mikið í verði árið 2001, en síðan hefur verð þeirra aftur lækkað. Grænmetisverð lækkaði þegar tollar voru lækkaðir árið 2002 og undanfarið ár má segja að verðstrið hafi verið á kjötmarkaði. Ekki liggur þó alltaf ljóst fyrir hvar undirrót verðsveiflnanna er, þ.e. hvort hún er í framleiðslu, gengisbreytingum eða álagningu kaupmanna. Varasamt getur því verið að draga miklar ályktanir af verðbreytingum á stuttum tímabilum.

Matvöruverð og almennt neysluverð 1992–2003, mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Á árunum 1996–1997 hækkði verð á grænmeti og ávöxtum töluvert umfram annað verðlag. Hlutfallslegt verð þessara vara hélst svipað fyrst eftir að Samkeppnisstofnun skilaði skýrslu um samráð á markaðinum árið 2001, en eftir að tollar á ýmsum tegundum grænmetis lækkuðu snemma árs 2002 lækkuðu bæði ávextir og grænmeti mikið í verði.

Árið 2001 var rúmlega fjórðungur matar og drykkjar hér á landi seldur í 25 stórmörkuðum. Verslunarkerðjur hafa lengi verið öflugar í matvöruverslun hér á landi, en eftir miðjan níunda áratug síðustu aldar hófst mikil samþjöppun í greininni. Kaupmönnum hefur fækkað og mestöll verslunin komist í hendur fárra fyrirtækja. Þrjár stærstu verslunarkerðjurnar voru í árslok 2003 með 80–90% markaðshlutdeild.

Það er ekki ósvipað því sem er annars staðar á Norðurlöndum. Staða stærstu keðjunnar er þó sterkari hér en í öðrum norrænum ríkjum, ef Svíþjóð er undanskilin. Lítil og minnkandi samkeppni á matvörumarkaði býður vitaskuld heim hættu á aukinni álagningu og í skýrslu frá árinu 2001 taldi Samkeppnisstofnun að finna mætti skýr merki um þá þróun á undan.

Þegar nánar er skoðað virðist aukinn launakostnaður geta skýrt aukna álagningu á þessum árum að miklu leyti. Launakostnaður jókst mikið hér á landi á seinni hluta tíunda áratugarins, ekki síst í verslunum. Laun afgreiðslufólks eru oft áþekk samningsbundnum lágmarkslaunum, en lægstu laun hækkðu umfram önnur laun í kjarasamningum 1997 og 2000. Kaupmáttur lægstu launa jókst þannig um rúm 10% frá 1997 til 1998, rúm 15% árið eftir og aftur um rúm 10% árið 2001. Laun og tengd gjöld (að launum eigenda meðtöldum) voru um 12% af veltu matvöruverslana hér á landi árin 2000 og 2001 eða nálægt helmingi af álagningunni.

Ársreikningar matvöruverslana benda til þess að arðsemi sé ekki meiri þar en í öðrum atvinnugreinum. Undanfarin ár hefur hagnaður matvöruverslana að meðaltali sveiflast frá -2% til 2% af vöruverði hér á landi. Má raunar segja að slök afkoma í verslun sé nokkurt áhyggjuefni. Slakna mun á samkeppni ef einhver af stærstu verslunarkeðjunum dregur sig út úr rekstri – þótt fátt bendi til þess að slíkra tíðinda sé að vænta á næstunni – auk þess sem hætt er við að gróðavon í greininni freisti nýrra fyrirtækja ekki eins og æskilegt væri. Vísir að nýrri verslanakeðju varð til árið 2002 og má skilja á forráðamönnum hennar að samvinna í innkaupum við erlendar keðjur sé lykilatriði ef ný keðja á að ná fótfestu á íslenskum matvörumarkaði.

Stærðarhagkvæmni í innkaupum og birgðahaldi er nokkur og hér á landi eru tvær stórar birgðastöðvar. Sú hugmynd hefur komið fram að auka megi gegnsæi á matvörumarkaði og auðvelda aðgengi nýrra verslana með því að skikka birgðastöðvarnar til þess að auglýsa samræmda verðskrá sem gildi fyrir alla smásala sem vilji skipta við þær. Ekki verður þó séð að kostnaður í smásöluverslun sé meiri hér en í Bretlandi. Samkvæmt ársreikningum er álagning stærstu verslunarkeðjunnar á Íslandi svipuð eða heldur minni en stærstu verslana þar í landi.

Áhrif aðildar að Evrópusambandinu

Eftir aðild Finna að Evrópusambandinu lækkaði verð til finnskra bænda á kjöti og öðrum dýraafurðum að meðaltali um 40–50% en verð til kornframleiðenda um 50%. Mest lækkaði verð til eggjabænda, eða um 70%, en það hefur síðan hækkað aftur. Í kjölfarið hefur búum í Finnlandi fækkað um 30% á síðustu árum. Fyrir vikið hefur framleiðni í landbúnaði í Finnlandi aukist mikið og sést af því að þrátt fyrir þessa fækkun býla hefur framleiðslan haldist svipuð. Matarverð til neytenda lækkaði hins vegar aðeins um nálægt 10% við inngönguna í Evrópusambandið (á sama tíma breyttist vísitala neysluverðs í heild mjög lítið). Kjöt lækkaði mest, eða um 20%, fyrsta árið eftir aðild. Minni lækkun á endanlegu matarverði til neytenda en verði til framleiðenda má einkum skýra með því að verð til framleiðenda er aðeins hluti af endanlegu verði matvara. Hér þarf einnig að hafa í huga að matarverð í Svíþjóð og Finnlandi hafði þegar lækkað verulega áður en löndin gengu í Evrópusambandið. Meginástæðan er líkast til lækkun gjaldmiðla landanna gagnvart öðrum Evrópugjaldmiðlum á árunum 1992 og 1993. Trúlegt er að þessi verðlækkun hefði að einhverju leyti snúist við ef ekki hefði komið til opnun markaða á seinni hluta áratugarins. Vitaskuld getur verið erfitt að greina á milli þess hve stóran hluta af

verðlækkuninni er annars vegar hægt að rekja til aðildarinnar sjálfrar og hins vegar til margs kona breytinga er áttu sér stað á sama tíma. Til að mynda varð aðildin að Evrópusambandinu til þess að ríkin umbyltu landbúnaðarstefnu sinni þannig að stuðningur við bændur kom fram með beingreiðslum fremur en verðstuðningi. Auk þess lækkuðu Svíar virðisaukaskatt á matvælum úr 21% í 12% á þessum árum.

Sérfræðingar telja líklegt að heilðsöluverð mjólkurlíttra frá afurðastöð myndi lækka um 10-15 krónur eða meira ef Ísland gengi í Evrópusambandið. Nýmjólk og rjómi myndu njóta fjarlægðarverndar en mjólkurvörur sem þola lengri geymslu þyrftu að keppa við innflutning. Kindakjöt myndi lækka minna, en óljóst er með áhrifin á nautakjötsverð. Árið 2002 var verð á svínakjöti til framleiðenda hér á landi um 50% hærra en í Svíþjóð, en innflutningur á nýju svínakjöti yrði líkast til háður takmörkunum að einhverju leyti vegna sjúkdómahættu. Þá er talið að fjarlægðin verji íslenska kjúklingabændur að nokkru leyti gegn erlendri samkeppni. Þetta á einkum við um nýtt kjúklingakjöt, en líklegt er að ódýr, frosinn kjúklingur yrði fluttur hingað frá útlöndum. Egg ætti aftur á móti að vera hægt að flytja til landsins, en eggjabú fá um það bil helmingi hærra verð fyrir afurðir sínar hér á landi en í Svíþjóð. Innganga í Evrópusambandið myndi ekki leiða til þess að öllum innflutningshöftum á landbúnaðarvörur yrði aflétt á Íslandi. Að auki myndu nýjar hömlur væntanlega bætast við. Ennfremur er verð til bænda aðeins hluti af endanlegu verði vörunnar. Ofan á þá tölu leggst sláturkostnaður, verslunarálagning og virðisaukaskattur. Í tölum OECD er litið til flutningskostnaðar, en rýrnun, þóknun innflytjenda og munur á vörugæðum kann að skekkja samanburðinn. Íslenskar landbúnaðarvörur og erlendar staðkvæmdarvörur eru auk þess aðeins hluti matarreiknings íslenskra heimila, líklega um helmingur.

Að mati OECD var afurðaverð til íslenskra bænda (NPCc) 80–90% hærra en innflutningsverð á árunum 2000–2002. Samsvarandi tala fyrir Evrópusambandið var á sama tíma um 40%. Þessar tölur segja ekki alla söguna um væntanlega lækkun á búvöruverði til bænda ef Íslendingar ganga í Evrópusambandið. Talan fyrir Ísland nær aðeins til þeirra landbúnaðarvara sem framleiddar eru á Íslandi, en í Evrópusambandinu er stunduð ýmis jarðyrkja sem íslenskir bændur fást ekki við. Ekki er til dæmis lagður tollur á sykur sem fluttur er hingað til lands, en í Evrópusambandinu er sykurframleiðsla studd með tolli á innflutning. Ef Ísland gengi í Evrópusambandið yrðu íslenskir neytendur að styrkja sykurframleiðslu og fleiri greinar landbúnaðar með hærra verði en þeir greiða nú. Af þessu má álykta að matarreikningur íslenskra heimila gæti lækkað um tæplega helming af fyrrnefndum 5–10% ef Íslendingar tækju upp landbúnaðarstefnu Evrópusambandsins. En líkast til myndi aðildin hafa áhrif á fleiri þætti matvælaíðnaðar en búreksturinn sjálfan, auk þess sem samkeppni í verslun gæti aukist við aðildina.

Loks er mikilvægt að ítreka mikilvægi þess að rugla ekki saman pólitískum og hagrænum forsendum fyrir lækkun vöruverðs. Jafnvel þótt aðild að ESB Evrópusambandinu myndi lækka matarverð hérlendis er erfitt að færa það til bókar sem hagræna röksemd fyrir inngöngu í bandalagið vegna þess að þessi lækkun er ekki háð inngöngu í bandalagið. Íslendingar gætu hæglega náð fram sömu lækkun – ef ekki meiri – á matvælaverði með því að opna á viðskipti með útlendar landbúnaðarafurðir. Þeir gætu ennfremur farið að dæmi Svía og Finna – en án þess að ganga í bandalagið – og umbylt landbúnaðarstefnu sinni þannig að stuðningur við bændur komi fram með beingreiðslum fremur en verðstuðningi.

1 Inngangur

Þeir sem ferðast hafa á milli landa hafa líklega orðið varir við að verðlag er mismunandi frá einu landi til annars, að sami hlutur kostar mismikið eftir því hvar hann er keyptur. Þessi munur ætti þó ekki að vera tilviljanakenndur heldur ráðast af góðum og gildum hagrænum ástæðum. Ef til vill koma upp í hugann hlutir eins og flutnings- og viðskiptakostnaður, mismunandi skattar og svo mætti áfram telja. Ein af grundvallarkennisefnum hagfræðinnar fjallar um lögmálið um eitt verð. Það segir einfaldlega að ef leiðrétt er fyrir ofangreindum þáttum ætti ekki að vera verðmunur á milli svæða þegar litið er til langs tíma. Fyrir eða síðar kemur að því að hagsýnir menn sjá sér hag í því að kaupa vörur þar sem þær eru ódýrar og selja þær þar sem verð er hærra. Þetta atferli leiðir vitaskuld til þess að framboð af vörunni eykst og samkeppni eflist á svæðum þar sem hún er dýr og verð tekur að lækka. Á sama hátt gæti framboð dregist saman og samkeppni minnkað á mörkuðum þar sem varan er ódýr og verð þar því tekið að stíga. Með tímanum ætti verðmunurinn að minnka og jafnvel hverfa. Samkvæmt lögmálinu um eitt verð stafar verðmunur á milli landa fyrst og fremst af einhverjum hömlum á markaðsviðskiptum sem hindra verðjöfnun á milli svæða.

Hins vegar er staðreyndin sú að oft er kerfisbundinn verðmunur á milli svæða, sem gengur yfir nær alla vöruflokka og hverfur ekki þrátt fyrir að öllum sýnilegum hömlum sé aflétt á markaðsviðskiptum. Þessi munur gæti stafað af þáttum eins og launastigi, ríkisumsvifum, stærð heimamarkaðs, náttúruauðlindum, hagstjórn og löggjöf. Þessir þættir geta oft skapað verðmun á milli svæða sem getur staðið óhaggaður yfir langan tíma í senn. Þetta er einkum vegna þess að margir þættir er ráða verðmyndun á vörum eru staðbundnir og ónæmir fyrir högnunarviðskiptum. Þetta sést glögg ef hugað er að því hvernig verð myndast á venjulegri matvöru í kjörbúð. Til að mynda ræðst verð á banana á stórmarkaði ekki aðeins af verði ávaxtarins sjálfs í innkaupum heldur koma aðrir þættir einnig við sögu, svo sem leiga, laun og lánsfjármögnun, sem ráða álagningu verslunarfyirtækisins. En jafnvel þótt reynt sé að gæta samræmis í öllum slíkum kostnaðarþáttum í samanburði er samt einhver munur eftir sem líklega ræðst af markaðsaðstæðum á hverjum stað. Þannig hefur til dæmis komið fram verulegur munur á verði sams konar vara í IKEA-verslunum víða um heiminn sem ekki er hægt að skýra með neinum öðrum hætti en mismunandi markaðsaðstæðum, sjá Haskel og Wolf (2001) og Michael M. Knetter (1989, 1993). Ólíkur smekkur á einstökum markaðssvæðum getur valdið því að verð er mishátt, en einnig ræðst verðið af kaupmætti á hverjum stað, eins og síðar verður vikið betur að.

Hægt er að greina tvenns konar ástæður fyrir verðmun á milli landa. Annars vegar verðmun sem stafar af ytri markaðshamlandi aðstæðum á utanríkisviðskipti, svo sem tollum og flutningskostnaði, og hins vegar innri, kerfisbundnum ástæðum sem ráðast af aðstæðum á innlendum markaði. Síðar í skýrslunni er farið nákvæmlega yfir áhrif þessara þátta á matarverð hérlendis, en fyrst verður þess freistað að greina þá kerfisbundnu þætti sem hafa áhrif á almennt vöruverð hérlendis, þar með talið matarverð. Lögmálið um eitt verð er tekið sem viðmiðun (e. benchmark) í þessari umfjöllun þar sem sérkenni íslenskra aðstæðna eru metin út frá högnunarviðskiptum á vörumarkaði. Vitanlega er það lögmál ekki sannleikanum samkvæmt að öllu leyti, en notkun hugtaksins skerpur samt sýn manna á þau meginatriði sem skipta máli þegar ástæður verðmunar á milli landa eru greindar, einkum þegar vikið er að því af hverju

verðlag hérlendis hefur   stundum vikið frá lögmálinu um eitt verð, jafnvel um langan tíma í senn.

H r á eftir er fjallað nánar um þau atriði er skýrt geta mun á verðlagi   matvöru hérlendis og   nágrannalöndunum.   2. kafla er fjallað fræðilega um lögmálið um eitt verð og högnunarviðskipti.   3. kafla er sjónum beint   sambandi tekna, fjölskyldustærðar og matarútgjalda og   4. kafla er matarverð   Íslandi borið saman við verð   öðrum Evrópulöndum.   5. kafla er sagt frá opinberum  l gum   matvöru og hvaða áhrif þær hafa   hlutfallslegt matarverð.   6. kafla er r tt um flutningskostnað og   hve miklu leyti hann getur skýrt mun á verðlagi   Íslandi og   Danmörku og Svíþjóð.   7. kafla er fjallað um innflutningsvernd og þ tt hennar   háu verðlagi. Verðlagsþróun og samkeppni   matvörumarkaði er viðfangsefni 8. kafla skýrslunnar og samandregnar niðurstöður er   finna í 9. kafla.

2 Verðlag og hagþróun

Í þessum kafla er fjallað um lögmálið um eitt verð og högnunarviðskipti og rætt um þróun raungengis íslensku krónunnar. Þá er greint frá þeim möguleikum sem misháar tekjur í löndum heimsins veita fyrirtækjum til að bjóða vörur við misháu verði.

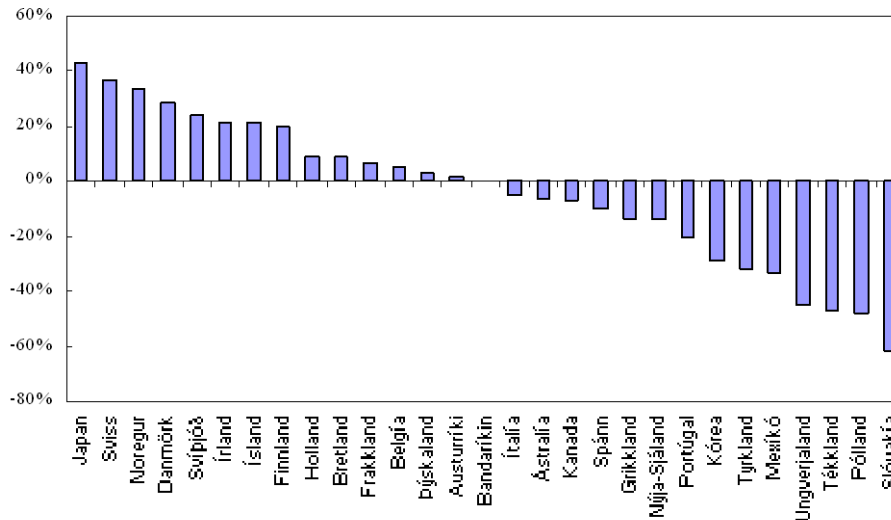
Lögmálið um eitt verð lýsir viðleitni fólks til að gera sér mat úr þeim mun sem er á verði á sömu vöru á milli markaðssvæða. Slík gróðasókn hefur stundum verið nefnd högnunarviðskipti (e. *arbitrage*) og er hún ein af meginstoðum hagfræðinnar. Högnun er meginforsenda fyrir verðmyndun á fjármálamarkaði og viðskipti fjármálafyrirtækja og spákaupmanna byggjast að stórum hluta á því að nýta sér slíkan mun. Þessi hugsun hefur verið yfirfærð á vörumarkað með lögmálinu um eitt verð, þá kenningu að ef erlent verð á sambærilegum hlut sé reiknað í innlandan gjaldmiðil eftir gengisskráningu krónunnar, þá sé verðmætið hið sama. Lögmálið um eitt verð felur því raunverulega í sér að verðmunur á vörum sem hægt er að flytja á milli landa – þ.e. skiptanlegum vörum – ráðist af kostnaði við högnunarviðskipti, svo sem flutningi og sköttum, eða þeim takmörkunum sem lagðar eru á högnunarviðskipti, svo sem með innflutningshöftum, tæknistöðlum eða landfræðilegum aðstæðum, sem gera flutning á milli svæða ómögulegan.

Athuga skal að slík högnunarviðskipti ganga ekki í eina átt, með innflutningi á vörum til landsins. Högnunarviðskipti eru með raun og réttu grunnástæðan fyrir almennum utanríkisviðskiptum. Oft hefur þetta verið tengt lögmálinu um hlutfallslega yfirburði þar sem ein þjóð getur framleitt ákveðnar vörur með lægri fórnarkostnaði en aðrar þjóðir. Þetta sést vel ef litið er til höfuðútflutningsgreina Íslendinga, álframleiðslu og sjávarútvegs. Í báðum tilvikum eru það auðlindir landsins, raforka og fiskistofnar, sem valda því að sumir hlutir eru ódýrari í framleiðslu hérlendis en erlendis. Ódýrari fórnarkostnaður í framleiðslu ætti hins vegar ekki að skipta neinu máli fyrir verðmun á milli landa – ef litið er framhjá flutningskostnaði – samkvæmt lögmálinu um eitt verð. Til að mynda hefur verð á ýsu á fiskmörkuðum erlendis áhrif á verð á soðningu út úr íslenskum fiskbúðum.

Hins vegar er það staðreynd að lögmálið um eitt verð er oft þverbrotið. Það sést líka glögglega ef litið er til verðmismunar innan OECD þar sem sama neyslukarfa hefur mjög mismikið virði eftir því hvar hún er keypt. Dýrasta landið innan OECD er Japan en það ódýrasta er Slóvakía. Munurinn á milli þessara tveggja landa fer nærri því að vera fjórfaldur. Munurinn er einnig tvöfaldur hjá löndum sem liggja saman, svo sem eins og milli Þýskalands og Póllands.

Ísland er í sjöunda sæti í þessum samanburði og á svipuðu róli og hin Norðurlöndin. Ef verðlag í Bandaríkjunum er notað sem grunnviðmiðun (sjá mynd 2.1) kemur í ljós að verðlag hérlendis er um 20% hærra en þekkist þar vestra.

Mynd 2.1 Frávik frá algeru jafnvirði verðs innan OECD ef miðað er við Bandaríkin sem grunnpunkt.

Það liggur í sjálfu sér í augum uppi að högnunarviðskipti á milli Íslands og umheimsins eru ekki sérlega auðveld í framkvæmd. Landfræðileg einangrun gerir það að verkum að dýrt er að flytja vörur til landsins og skortur á samkeppni á mörgum mörkuðum hefur auðveldað fyrirtækjum að halda uppi verði á innflutningsvörum. Af þessum sökum voru þau skilyrði sem lögmálið um eitt verð byggist á vart fyrir hendi á Íslandi – verð hérlendis á innfluttum vörum hélt mun hærra en á sambærilegum vörum erlendis (sjá nánari umfjöllun um lögmálið um eitt verð í viðauka A). Smæð íslenska markaðsins leggst á eina sveif með landfræðilegri einangrun til þess að hækka verðlag hér innanlands, en smæðin gerir það að verkum að erfiðara er en ella að koma við vélvæðingu og stærðarhagkvæmni á mörgum sviðum. Þetta þýðir að jafnvel þótt vöruverð sé hærra hérlendis en erlendis er ekki þar með sagt að íslensk fyrirtæki séu að maka krókinn heldur búa þau aðeins við hærri kostnað vegna þess hve framleiðslan er smá í sniðum. Smæðin getur einnig skapað nauðarval á milli stærðarhagkvæmni og fákeppni annars vegar og stærðaróhagræðis og samkeppni hins vegar. Í báðum tilvikum sitja neytendur uppi með hærra vöruverð. Af þessum sökum er eðlilegt að verðlag hérlendis sé hærra en á hinum stærri og þéttari markaðssvæðum á meginlöndunum tveim fyrir austan og vestan.

Á síðustu árum hefur þó orðið hreyfing í átt til aukinnar samkeppni í kjölfar þess að íslenskt efnahagslíf hefur opnast meira fyrir erlendum viðskiptum, bæði hvað varðar vörur og fjármagn, auk þess sem íslensk hagstjórn hefur færst í það horf er þekkest í öðrum þróuðum ríkjum. Af þeim sökum hefur því kerfisbundinn munur á verðlagi hér og erlendis minnkað og verð á mörgum vörutegundum nálgast það sem tíðkast í mörgum nágrannalöndum okkar. Til að kanna þetta nánar er gagnlegt að gaumgæfa þróun raungengis íslensku krónunnar. Raungengi er einfaldlega hlutfallið á milli verðlags hérlendis og verðlags erlendis í íslenskum krónum.¹

¹ Nákvæmari skilgreiningin á raungengi þar sem e er gengisskráning krónunnar $Raungengi = \frac{P_{Ísland}}{eP_{útlönd}}$

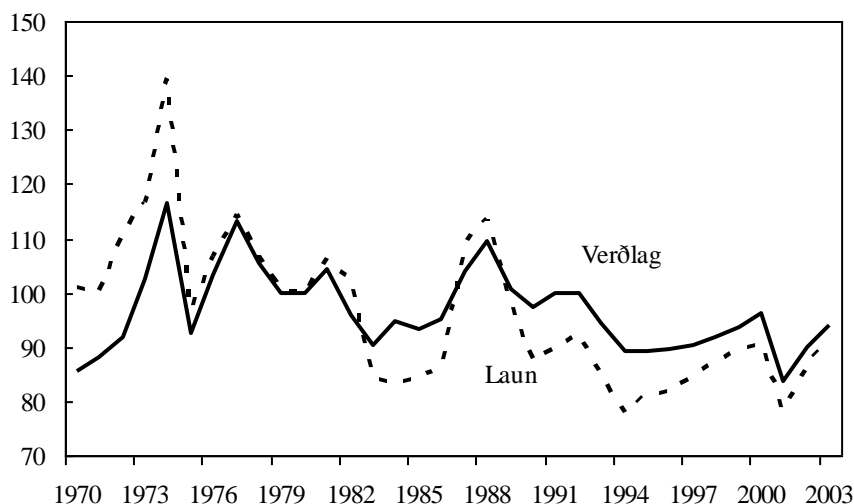
$$Raungengi = \frac{Verðlag - Ísland - krónur}{Verðlag - útlönd - krónur}$$

Raungengi er yfirleitt reiknað með því að bera saman neysluverðsvísitölur á milli landa og leiðréttá með gengisbreytingum. Raungengi verður því fyrir töluverðum áhrifum af gengissveiflum, og þess vegna skiptir oft töluverðu máli á hvaða ári verðlag á Íslandi er borið saman við umheiminn.

Raungengi er í sjálfu sér ekki sérlega góður mælikvarði á verðmun í peningalegu tilliti þar sem smekkur og neysla er oft mismunandi á milli landa, en af þeim sökum er samsetning vísitöluverðs mjög mismunandi fyrir einstök lönd. Hins vegar er raungengið – að gefnum sérkennum hvers lands – góður mælikvarði á hlutfallslega þróun verðlags á Íslandi samanborið við umheiminn.

Tvennt fangar einkum athygli þegar þróun raungengis íslensku krónunnar síðastliðin 30 ár er skoðuð. Í fyrsta lagi er augljóst að verðlag héraðs í samanburði við það sem þekktist erlendis var mun hærra á árunum 1970–1990 en það var á síðasta áratug eins og glögglega má sjá af mynd 2.2. Verðlag á Íslandi var til að mynda 14% lægra miðað við helstu viðskiptalönd að meðaltali á árunum 1993–2002 en á árunum 1972–1983 og 8% lægra en á árunum 1983–1992. Í öðru lagi stingur í augu hversu sveiflukennt raungengið hefur verið á þessu tímabili, sem vel má greina á myndinni, en oft hefur skakkað mjög miklu á milli ára hvað varðar mun á verðlagi héraðs og erlendis.

Mynd 2.2 Raungengi íslensku krónunnar á mælikvarða launa og verðlags 1972–2003.

Heimild: Seðlabanki Íslands.

Ein helsta ástæðan fyrir þessu háa raungengi og miklu sveiflum er án efa hagstjórn árunum 1971–1989. Á þessum árum voru höft á fjármagnsflutningum við útlönd og geipilegur verðbólguþrýstingur gat skapast þegar gjaldeyris flæddi inn í landið, t.d. vegna góðæris í sjávarútvegi, og peningamagn jókst í umferð. Góðærið þrýsti upp kauplagi í fiskveiðum og fiskvinnslu og þær launahækkningar smituðust síðan yfir í aðrar atvinnugreinar. Hærri launakostnaður fyrirtækja leiddi til almennra verðhækkana sem aftur settu þrýsting á launin, og svo koll af kolli. Stjórnvöld héldu genginu föstu í einhvern tíma á meðan verðbólga geisaði og raungengið reis lóðrétt

upp. Þetta var svo síðar leiðrétt með gengisfellingu. Þessi gengisstefna þrængdi því verulega að öðrum útflutningsgreinum, en hafði jafnframt þau áhrif að innlendir kostnaðarliðir voru dýrari en eðlilegt hefði mátt telja. Þannig hefur hið háa raungengi á árabílinu 1970–1990 stundum verið kallað óbeinn auðlindaskattur á sjávarútveginn þar sem launum og kaupmætti íslenskra launamanna var haldið óeðlilega háum á kostnað sjávarútvegsins sem var yfirleitt rekinn áfram á núlli. Hér verður þó að hafa í huga að hagstjórn og landfræðilegar aðstæður voru samverkandi í áhrifum á raungengið vegna fjarlægðar landsins frá öðrum löndum og framleiðslusamsetningar hérlendis.

2.1 Breyttar aðstæður

Aðstæður hafa hins vegar breyst frá árinu 1989 og raungengi krónunnar hefur lækkað. Ástæður þess eru margþættar og skulu hér taldar þær helstu:

- Í fyrsta lagi er ljóst að frjálsar fjármagnshreyfingar, þ.e. útlæði á erlendu fjármagni á góðæristímum, hafa orðið til þess að þeir raungengistoppar sem áður þekktust hafa horfið. Verðbólguþrýstingur getur ekki lengur byggst upp í efnahagslífinu með föstu nafngengi, líkt og áður tíðkaðist, heldur gefur krónan eftir á frjálsum markaði. Hagstjórn er reyndar orðin mun þróaðri en áður var, verðbólga leikur ekki jafnlausum hala og áður og það hefur dregið úr raungengissveiflum.
- Í öðru lagi hafa ódýrari fargjöld til útlanda og aukin ferðalög landsmanna orðið til þess að fólk beinir viðskiptum sínum til annarra landa á ferðalögum og fer jafnvel gagngert út til að versla. Högnunarmöguleikar Íslendinga hafa þar með aukist. Þá hefur milliliðum fækkað, t.d. í kjölfar sammingsins um Evrópska efnahagssvæðið sem kvað á um afnám ýmissa hamla á innflutningi. Fyrir vikið hefur verðlag hérlendis færst nær því sem þekktist erlendis.
- Í þriðja lagi er ljóst að útflutningur er orðinn mun fjölbreyttari og raungengið hreyfist því ekki lengur í takt við aðstæður í einni grein, sjávarútvegi, svo sem var á árum áður. Raungengistopparnir á fyrri tíð áttu sér yfirleitt stað á sama tíma og tekjur sjávarútvegsins jukust verulega og sjávarútvegsfyrirtækin gátu borið hærri innlandan kostnað án þess að kikna þar til aftur syrti í álinn og gengið var fellt. Nú hins vegar er útflutningur borinn uppi af fleiri útflutningsgreinum með mismunandi afkomu og raungengishækkun ýtir strax einhverjum þeirra út af borðinu. Undanfarinn áratug hefur einnig hægt á vexti útflutningstekna vegna þess að framleiðsla í sjávarútvegi hefur staðið í stað. Hægari vöxtur gjaldeyrstekna hlýtur – að öðru óbreyttu – að draga jafnvægisraungengið niður og það getur ýtt undir útflutning. Raungengið gæti jafnvel orðið nægilega lágt til þess að hvetja sprotagreinar áfram í útflutningi. Ekki er þó við því að búast að aðrar greinar en sjávarútvegur og áliðnaður hafi burði til þess að ráða raungengisstöðunni vegna þess hve þær eru smáar í sniðum.
- Í fjórða lagi hafa erlendar skuldir þjóðarinnar aukist undanfarin ár og þær draga á eftir sér langan hala af vaxtagreiðslum. Erlendar eignir Íslendinga hafa einnig aukist, en í mun minna mæli. Það er reyndar einfalt bókhaldslegt atriði að þegar halli er á viðskiptum við útlönd aukast hreinar skuldir þjóðarinnar og

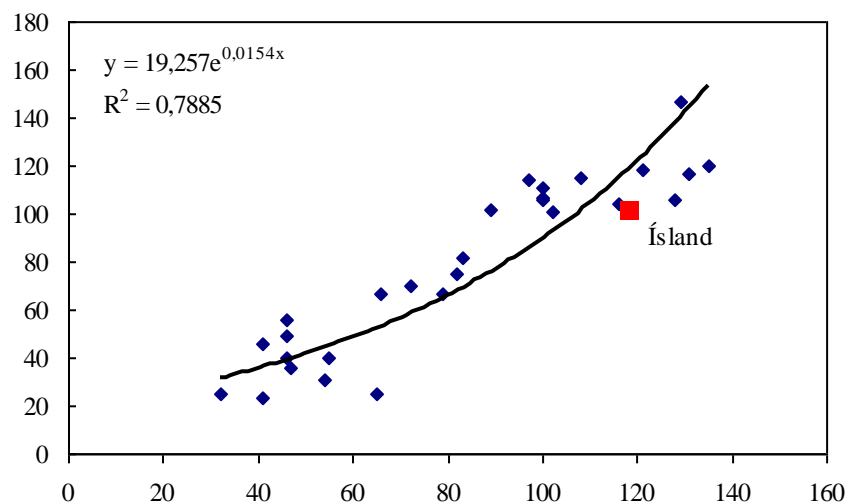
nettóútlæði eykst vegna vaxta og afborgana. Útlæðið er því kerfisbundið og hlýtur að setja þrýsting á gengislækkun að öðru óbreyttu.

- Í fimmta lagi hafa fjármagnsstraumar haft áhrif. Landsmenn hafa fjárfest erlendis, sérstaklega lífeyrissjóðirnir. Íslenska hagkerfið var opnað fyrir erlendum fjármagnsstraumum árið 1995, eftir að hafa verið lokað í heilan mannsaldur. Það er eðlilegt að lífeyrissjóðirnir dreifi áhættu í eignasöfnum sínum með erlendum verðbréfum og íslensk fyrirtæki reyni fyrir sér utan landsteinanna. En þótt þessi eignakaup kunni að vera skynsamleg, þá setja þau þrýsting á gengið að öðru óbreyttu.

Þróunin undanfarin ár hefur leitt til þess að verðlag hérlendis hefur almennt færst nær því sem þekkist í nágrannalöndunum og þeir kraftar sem kenndir hafa verið við lögmálið um eitt verð hafa fengið mun meira vægi. Mörg af sérkennum landsins, er tengjast viðskiptalegri einangrun, atvinnuvegum og hagstjórn og hafa haldið verðlagi hérlendis fremur háu í samanburði við það sem þekkist í nágrannalöndunum, hafa verið að hverfa. Þetta á þó ekki við um matvöru sem hefur haldist í mun hærra verði hér en erlendis.

Enda þótt bætтар samgöngur og meiri hraði hafi styrkt tengsl Íslands við útlönd er landið enn eyja í Atlantshafi, nokkuð langt frá næstu löndum. Atvinnulíf er einnig enn mun fábreyttara en víðast annars staðar en þjóðartekjur á mann aftur á móti með því hæsta sem þekkist í heiminum. Hár launakostnaður hefur leitt til þess að kostnaður við vöru og þjónustu er meiri hérlendis en í löndum þar sem launastig er lægra. Þessi tengsl sjást glögglega á mynd 2.3 þar sem landsframleiðsla á mann og verðlag einkaneyslu er borið saman innan landa OECD. Tengslin hér eru augljós og falla mjög auðveldlega að lógariþmískri leitnilínu sem metin er með tölfræðilegum aðferðum.

Mynd 2.3 Landsframleiðsla á mann (y-ás) og verðlag einkaneyslu (x-ás) innan OECD.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Þessi sterku tengsl á milli launatekna og verðs kunna sér þó að eiga aðrar skýringar. Hár launakostnaður þýðir ennfremur að kaupmáttur neytenda er mikill. Mörg alþjóðafyrirtæki reyna að beita verðmismunun á milli markaðssvæða og ákvarða verð eftir kaupgetu á hverjum stað. Þau taka hærra verð fyrir vörur sem fara til Norður-

Evrópu en Suður-Evrópu, ef þau komast upp með það. Þetta á helst við um unnar vörur eða merkjavöru, en síður tiltölulega einsleita framleiðslu eins og sykur eða hveiti. Kaupmenn reyna að komast fram hjá þessari verðmismunun með því að kaupa vörur sem ætlaðar eru annað, en það tekst ekki alltaf.² Af þessum ástæðum er verðlag hærra hjá hinum ríkari löndum en hinum efnaminni.

2.2 Samantekt

Á áttunda og níunda áratugnum var verðlag hérlendis umtalsverðu hærra en í nágrannalöndunum en breyttar efnahagsaðstæður og hagstjórn hefur leitt til þess að raungengi hefur lækkað undanfarin 10–15 ár. Fyrir vikið hefur munurinn á verðlagi hérlendis og annars staðar farið minnkandi á mörgum vörutegundum.

Verðlag í ríkum löndum, líkt og Íslandi, er þó allajafna hærra en í fátækari löndum og lítil von er því til þess næstu áratugina að verðlag hérlendis falli niður á svipað stig og er t.d. í mörgum löndum Suður-Evrópu. Reynslan hefur sýnt að vöxtur þjóðartekna leiðir til þess að raungengi hækkar og má þar vísa til landa sem komist hafa til bjargálna á síðustu áratugum, svo sem Írlands.

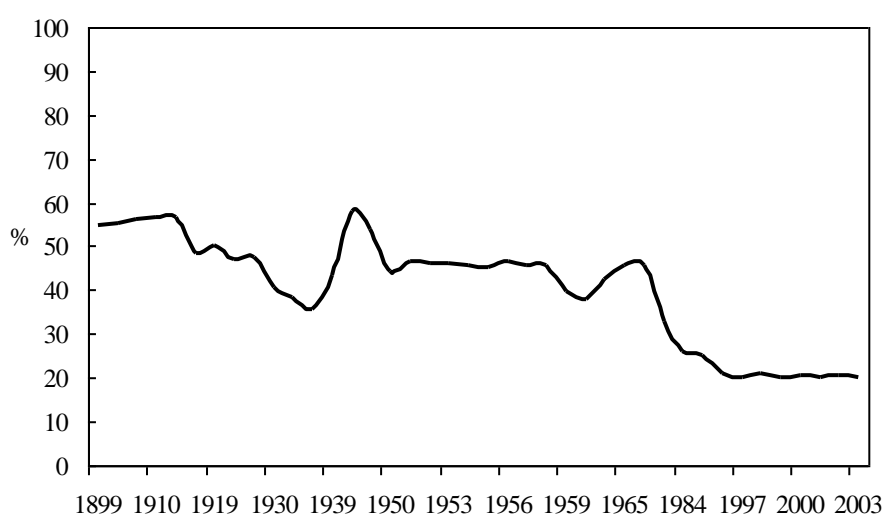
² Jón Scheving Thorsteinsson, BG Capital, samtal apríl 2004.

3 Tekjur og matarreikningur fjölskyldunnar

Í þessum kafla er fjallað um hlut matar í heildarneyslu á íslenskum heimilum. Rakið er hvernig hlutfallið hefur breyst undanfarin ár. Ennfremur er skoðað hvaða áhrif tekjur og barnafjöldi hefur á matarreikninginn.

Um aldamótin 1900 fór um helmingur útgjalda íslenskrar meðalfjölskyldu til kaupa á matvöru. Næstu áratugina féll þetta hlutfall og var komið niður í rúm 35% er heimsstyrjöldin síðari skall á. Hlutfallið hækkaði nokkuð á næstu árum eftir heimsstyrjöldina og hélst síðan á bilinu 40–45% af heildarútgjöldum á árunum 1950–1967 (sjá mynd 3.1).

Mynd 3.1 Hluttur mat- og drykkjarvöru og tóbaks í vísitölu neysluverðs.

Heimild: Hagskinna og Hagstofa Íslands.

Undanfarin 35 ár hefur mikilvægi matar og drykkjar í útgjöldum Íslendinga minnkað mikið, svo sem sjá má í töflu 3.1.

Tafla 3.1 Hlutfall mat- og drykkjarvöru og tóbaks í neyslukönnunum Hagstofu Íslands 1978–2003 ásamt tölum um landsframleiðslu á mann.

	1978–1979	1985–1986	1990	1995	1995 ¹⁾	2000–2002 ²⁾	2000–2003 ³⁾
Matur	23,2	21,7	20,3	18,3	15,2	14,4	13,5
Drykkjarvörur og tóbak	5,3	5,2	4,7	5,7	5,4	6,2	6,4
Samtals:	28,5	26,9	25	24	20,6	20,6	19,9
Verg landsframleiðsla á mann	100	116	125	121	121	147	152

1) Nefnari er stærri en í dálkunum á undan, þar munar mestu að húsnæðiskostnaður er talinn með í heildarneyslu. 2) Samkvæmt grunni vísitölu neysluverðs í mars 2002. Byggt á neyslukönnun 2000–2001. 3) Samkvæmt grunni vísitölu neysluverðs í mars 2003. Byggt á neyslukönnun 2000–2002.

Heimild: Hagstofa Íslands.

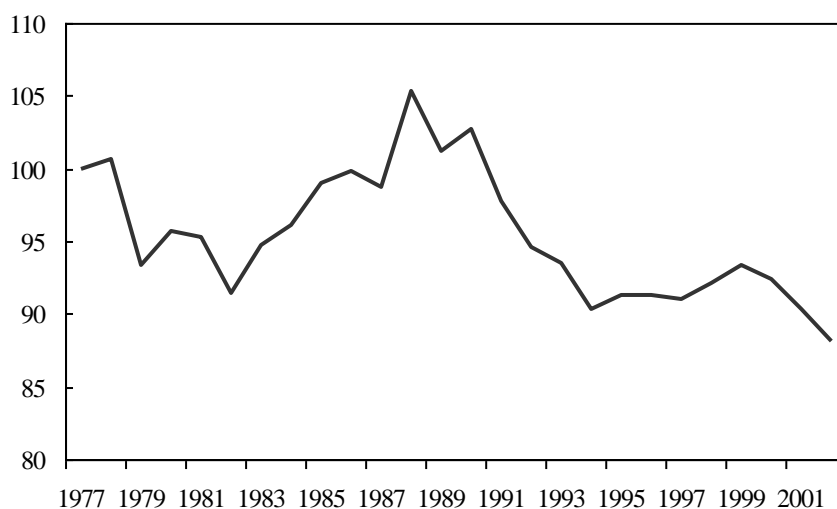
Þannig voru, samkvæmt neyslukönnun Hagstofu Íslands frá árunum 1978–1979, kaup á mat- og drykkjarvöru og tóbaki 28,5% af útgjöldum meðalheimilisins, en þetta hlutfall hafði fallið niður í tæp 20% í upphafi nýrrar aldar.³

Þessi þróun á sér nokkrar skýringar. Í fyrsta lagi hefur verð á mat- og drykkjarvöru lækkað miðað við annað verðlag hin síðustu ár. Í öðru lagi eru fjölskyldur nú fámennari en áður. Í þriðja lagi má gera ráð fyrir að kaup á þessum vörum gangi allajafna fyrir öðrum heimilisútgjöldum og því má búast við að hlutfall þessara vara í neyslu minnki með vaxandi tekjum.⁴ Sannreyna má þetta á tvo vegu. Annars vegar með því að kanna þróun tekna og útgjalda yfir tíma og hins vegar með því að skoða hlut mat- og drykkjarvöru í útgjöldum fjölskyldna með mismiklar tekjur.

3.1 Hlutfallsleg verðþróun

Á mynd 3.2 er sýnd þróun hlutfallslegs verðs á matvöru, samkvæmt þjóðhagsreikningum, miðað við verðlag einkaneyslu í heild á árunum 1977–2001.

Mynd 3.2 Verðlag matvöru (án drykkjarvöru) samkvæmt þjóðhagsreikningum miðað við verðlag einkaneyslu í heild, (1977=100).

Heimild: Þjóðhagsreikningar (Hagstofa), eigin útreikningar.

Deilt var með verðlagi einkaneyslu í verðlag matvöru og árið 1977 sett jafnt og 100. Glögglega kemur fram að þetta hlutfall hefur sveiflast verulega til. Það lækkaði fyrstu ár tímabilsins, en fór síðan aftur hækkandi og árið 1988 var verð á matvöru um 5% hærra en verðlag einkaneyslu. Á næstu árum féll hlutfallslegt verð á matvöru verulega og var árið 1994 orðið um 10% lægra en verð á almennri neyslunni. Síðustu árin hefur þetta hlutfallslega verð haldist nokkuð stöðugt. Tekið skal fram að varhugavert getur verið að gera of mikið úr breytingum frá einu ári til annars þar eð nokkrum sinnum var skipt um grunn vísitölunnar á þessu tímabili. Skattbreytingar skýra að miklu leyti þessar sveiflur á verði matvara á níunda og tíunda áratugnum. Árið 1987

³ Kannanirnar eru ekki alveg sambærilegar á milli ára, til dæmis eru heimili misstór og mismunandi aðferðum er beitt við leiðréttingu vegna brottfalls.

⁴ Hér er með öðrum orðum gert ráð fyrir að tekjuteygnin sé minni en 1. Hagfræðingurinn Engels setti fram lögmál um þetta, sem kennt er við hann. Samkvæmt því fer minna hlutfall tekna til matarinnkaupa þegar tekjur aukast.

var söluskattur lagður á matvörur, sem ekki höfðu borið hann áður. Árið 1990 var söluskattur lagður niður og virðisaukaskattur tekinn upp og skatturinn um leið lækkaður á mörgum matvörum. Árið 1994 var virðisaukaskattur á ýmis matvæli síðan lækkaður. Nánar er fjallað um skattkerfisbreytingarnar í 5. kafla hér á eftir.

3.2 Fækkun í heimili

Á síðasta aldarfjórðungi hefur fækkað verulega í vísitölufjölskyldunni. Í neyslukönnun Hagstofunnar frá árunum 1978–1979 voru heimilismenn að meðaltali 4,8 en í könnuninni 1995 voru þeir 2,8. Þessi munur stafar að hluta af því að árið 1995 var leiðrétt fyrir litlum úrtakslíkum fámennra fjölskyldna.⁵ Vísendingar eru um að hlutfall matarútgjalda í neyslu hækki með fjölda heimilismanna. Þetta kann að koma á óvart því að sambýlisfólk getur hagrætt í matarinnkaupum, en á móti kemur að matur og drykkur eru stærri hluti af neyslu barna en fullorðinna. Einstaklingar borða oftari úti en fólk í sambúð og það kemur ekki fram sem kaup á mat og drykk þar eð veitingahús og hótél eru sérstakur liður í neyslukörfunni. Sambýlisfólk getur einnig fremur hagrætt í öðrum kostnaðarliðum en mat. Húsnæðiskostnaður á mann fellur til að mynda mjög þegar heimilismönnum fjölga.

3.3 Tekjur og neysla

Frá 1978 til 2000 jókst verg landsframleiðsla á mann um nær 50%. Á sama tíma hefur sífellt minni hluti tekna heimilanna runnið til kaupa á matvöru. Þetta samband má lesa úr töflu 3.1 hér að framan. Svo er að sjá sem vægi matarútgjalda í neyslu minnki með vaxandi tekjum, þó að sambandið sé ekki alveg einhlítt. Frá 1977 til 2002 hefur matarneysla hvers Íslendingis aukist um nálægt 30% á föstu verðlagi, sem er mun minna en tekjur hafa aukist.⁶ Neysla gosdrykkja á mann þrefaldaðist á árunum 1975–2002, kjötneysla jókst um fimmting, fiskneysla um 10%, en minna er neytt af mjólk, eggjum og kartöflum en áður.⁷ Þá hefur neysla tilbúinna matvæla stóraukist undanfarin ár.

3.4 Neysla og tekjur fjölskyldu

Hér að framan er bent á að hjá einstaklingum og fámennum heimilum fari að jafnaði minna hlutfall neyslu í mat en á stærri heimilum – og að matarútgjöld dragist hlutfallslega saman með auknum tekjum. Niðurstöður úr neyslukönnun Hagstofu Íslands frá árinu 1995 kunna því að virðast þversagnarkenndar, en þar reyndust mat- og drykkjarvörur vera 16% af neyslu þeirra heimila sem höfðu eina milljón króna eða minna í tekjur, en 18% hjá heimilum sem höfðu á milli þrjár og fjórar milljónir króna í tekjur (sjá töflu 3.2). Skýringin er sú að fjölskyldur með litlar tekjur eru að jafnaði fámennar. Það vegur þyngra en tekjuáhrifin.

⁵ Hagstofa Íslands: Grunnur og gerð vísitölu neysluverðs. Af vef Hagstofunnar: www.hagstofa.is.

⁶ Heimildir: Hagstofa: Þjóðhagsreikningar, eigin útreikningar.

⁷ Vefur Hagstofunnar: www.hagstofa.is.

Tafla 3.2 Skipting einkaneyslu eftir útgjaldaflokkum og árstekjum heimilis, hlutfallstölur.

	Tekjur < en 1 milljón kr.	Tekjur 1–2 milljónir kr.	Tekjur 2–3 milljónir kr.	Tekjur 3–4 milljónir kr.	4 milljónir kr. og hærri	Meðal- tal
Matur og drykkjarvörur	16,1	16,8	17,8	18,1	16,7	17,4
Áfengi og tóbak	5,2	3,5	2,8	3,1	3,1	3,2
Föt og skór	6,1	7,2	6,2	7,2	8,1	6,9
Húsnæði, rafmagn og hiti	20,7	20,4	18,0	15,4	15,3	17,9
Heimilisbúnaður	5,0	5,5	6,2	5,5	7,7	6,0
Heilsugæsla	2,7	2,7	2,4	3,5	5,1	3,1
Ferðir og flutningar	13,5	13,2	15,6	16,2	12,5	14,6
Póstur og sími	2,7	1,6	1,2	1,1	1,4	1,4
Tómstundir og menning	13,6	12,6	13,2	13,8	13,7	13,3
Menntun	0,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Hótel, kaffihús og veitingastaðir	6,5	5,7	4,8	5,6	6,2	5,5
Aðrar vörur og þjónusta	7,2	9,8	11,0	9,5	9,2	9,9
Fjöldi í heimili	1,2	2,1	3,3	4,0	4,3	2,8
Fjöldi heimila	100	347	484	271	173	1.375

Heimild: Neyslukönnun Hagstofu 1995.

Til að komast hjá þeim vanda sem þessi tvöföldu áhrif – misstórar fjölskyldur og mismiklar tekjur – hafa í för með sér er því réttara að skoða eingöngu svipaðar fjölskyldur, t.d. sambýlisfólk með börn, líkt og gert er í töflu 3.3. Á þann hátt er auðveldara að kanna samband neyslu og tekna fjölskyldunnar. Hér munar mun minna á fjölda í heimili og hlutfall mat- og drykkjarvara í neysluútgjöldum fellur greinilega með tekjum.

Tafla 3.3 Skipting einkaneyslu eftir útgjaldaflokkum og árstekjum heimilis. Sambýlisfólk með börn, hlutfallstölur.

	Tekjur < 2 millj. kr.	Tekjur 2–2,5 millj. kr.	Tekjur 2,5–3 millj. kr.	Tekjur 3–4 millj.	Tekjur 4 millj. kr. og hærri	Meðal- tal
Matur og drykkjarvörur	20	19,1	19,1	18,2	16,5	18,6
Áfengi og tóbak	2,6	2,5	2,9	2,9	3,2	2,8
Föt og skór	7,2	6,6	6,3	6,8	7,8	6,8
Húsnæði, rafmagn og hiti	17,1	18,5	16,6	15,4	15	16,4
Heimilisbúnaður	6	5,5	7,1	6,2	6,6	6,4
Heilsugæsla	1,8	3,3	2,2	3,3	7,1	3,4
Ferðir og flutningar	10,9	15,1	13	16,6	10,9	13,8
Póstur og sími	1,5	1,3	1,1	1	1,2	1,2
Tómstundir og menning	15,8	12,6	13,4	13,6	14,4	13,8
Menntun	1	0,6	1,7	0,9	1,3	1,1
Hótel, kaffihús og veitingastaðir	5,5	3,5	4,6	5,6	5,9	5
Aðrar vörur og þjónusta	10,6	11,3	11,9	9,4	10,1	10,6
Fjöldi í heimili	3,82	4,07	4,18	4,18	4,5	4,14
Fjöldi heimila	92	120	164	203	107	686
Matar- og drykkjarútgjöld í þús. kr.	464	465	550	585	647	
Neyslueiningar (Es.)	2,14	2,22	2,30	2,35	2,54	
Matar- og drykkjarútgj. á einingu	217	209	239	249	255	

Heimild: Neyslukönnun Hagstofu.

Enda þótt hlutfall mat- og drykkjarvara í heildarneyslu heimila falli með tekjum er þó greinilegt að meira er varið, í krónum talið, í kaup á mat og drykk þegar tekjur aukast

(sjá þriðju neðstu línu í töflu 3.3). Hér ber að hafa í huga að tekjuháar fjölskyldur eru nokkru fjölmennari en hinar (sjá fimmtu línu að neðan í töflu 3.3). Þá er líklegt að í lægsta tekjuhópnum sé margt fólk í námi, eða nýkomið út á vinnumarkað, og þá með ung og neyslugrönn börn. Nauðsynlegt er að leiðrétta vegna þessa. Í næstneðstu röð í töflu 3.3 er tilgreindur meðalfjöldi svonefndra neyslueininga á heimili í hverjum dálki, samkvæmt skilgreiningu Eurostat. Talan tekur mið af því að stór heimili eru hagstæðari í rekstri en lítil og neysla barna minni en fullorðinna. Hún auðveldar því samanburð á útgjöldum ólíkra heimilisgerða.⁸ Í neðstu línu í töflu 3.3 sést að matar- og drykkjarútgjöld á neyslueiningu eru minnst í næstlægsta tekjuhópi, en fara síðan vaxandi með tekjum. Þetta gefur til kynna að þeir sem eru vel fjáðir leyfi sér meira í matarinnkaupum og kaupum „finni“ mat en hinir. Þá má spara í matarinnkaupum með magninnkaupum og með því að versla í lágverðsverslunum, eða beina kaupum að óunnum matvörum. Þessi sparnaður getur falið í sér snúninga, fyrirhafnarmeiri matseld og þar með nokkra vinnu fyrir neytendur. Fremur fáar vörur fást í lágverðsverslunum og því þurfa þeir sem kaupa inn þar oft einnig að skjótast í dýrari verslanir. Vel má ímynda sér að tekjulágir virði tíma sinn ekki jafnmikils og aðrir – að fórnarkostnaður þeirra sé lægri – og þeir telji slíka snúninga síður eftir sér. Þeir hinir sömu geta því frekar keypt inn í ódýrari verslunum. Það leiðir til þess að matarútgjöld þeirra verða lægri í krónum talið en hinna sem hafa hærri tekjur og meta meira virði þess tíma sem fer í búðaróp.

3.5 Alþjóðlegur samanburður

Hlutfall matar og drykkjar í heildarneyslu á Íslandi er fremur hátt miðað við það sem gengur og gerist í Vestur-Evrópu. Af Vestur-Evrópuríkjum er hlutfallið aðeins hærra í Portúgal, ef marka má neyslukönnun hagstofu Evrópusambandsins, Eurostat.⁹ Mishátt hlutfall endurspeglar bæði mun á verði og tekjum í löndunum. Hlutfallið er hátt í löndum Austur-Evrópu en þar eru tekjur á mann fremur lágar.

Tafla 3.4 Matar- og drykkjarútgjöld í Evrópuríkjum, hlutfall af neyslu heimila 2001.

Rúmenía	36%	Spánn	17%
Litháen	31%	Frakkland	15%
Búlgaría	30%	Ítalía	15%
Eistland	27%	Noregur	14%
Kýpur	26%	Austurríki	13%
Lettland	26%	Belgía	13%
Slóvakía	23%	Danmörk	13%
Malta	21%	Finnland	13%
Pólland	21%	Sviss	13%
Ungverjaland	21%	Lúxembúrg	12%
Portúgal	20%	Svíþjóð	12%
Tékkland	19%	Þýskaland	12%
Ísland	18%	Holland	11%
Slóvenía	18%	Bretland	9%
Grikkland	17%	Írland	8%

Heimild: Verðkönnun Eurostat.

⁸ Hagstofa Íslands (1997): Neyslukönnun 1995, bls. 12–13.

⁹ Tölurnar eru úr sömu könnun og því má bera þær saman, en talan fyrir Ísland er ekki sambærileg við tölur úr neyslukönnunum Hagstofu Íslands.

3.6 Samantekt

Hluttur matvæla í neyslu meðalfjölskyldu hefur minnkað undanfarin ár og er nú kominn niður í 13,5% (þá eru drykkjarvörur ekki taldar með). Þetta hlutfall er þó mun lægra víða í Evrópu. Söguleg gögn og þverskurður neysluathugana sýnir að ofangreint hlutfall vex með barnafjölda. Þá er hlutfallið hærra hjá efnalitlum en öðrum. Efnalitlir eyða þó minna fé í krónum talið til matarinnkaupa en aðrir.

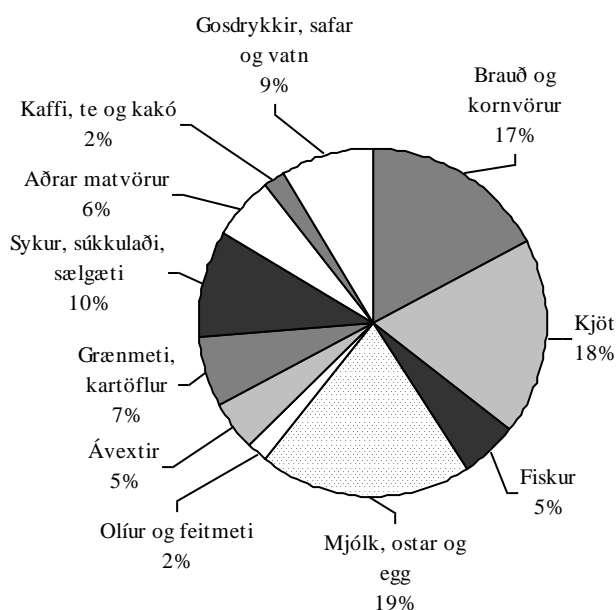
4 Matarverð á Íslandi og í öðrum Evrópulöndum

Í þessum kafla er matarverð í heild og verð einstakra vöruflokka á Íslandi borið saman við meðaltalstölur Evrópusambandsins. Rætt er um breytingar sem orðið hafa á hlutfallslegu verðlagi frá 1990 og skýringa leitað á breytingunum. Í lok kaflans eru nokkur nágrannalönd skoðuð sérstaklega.

Vorið 2003 fóru um 13½% af neysluútgjöldum Íslendinga til matar og liðlega 1½% til drykkjar (áfengi er hér ekki talið með). Svo sem fram kom hér að framan eru matvæli hærra hlutfall neyslu hjá lágtekjufólki en þeim efnameiri og jafnframt fer stærri hlutur neysluútgjalda til matarinnkaupa hjá barnafólki en öðrum. Matarverð varðar því lágtekjufólk og barnafólk meira en aðra.

Þrír vöruflokkar vögu þyngst í matarkröfu Íslendinga árið 2003: mjólk, ostar og egg; kjöt; og brauð og kornvörur. Svo sem fram kemur á mynd 4.1 voru mjólkurvörur og egg 19% af neyslu meðalheimilisins, kjöt 18% og brauð og kornmat 17%. Samtals fór því meira en helmingur af matarútgjöldum heimilisins í neyslu á þessum vörum.

Mynd 4.1 Skipting matar- og drykkjarneyslu á Íslandi í mars 2003.

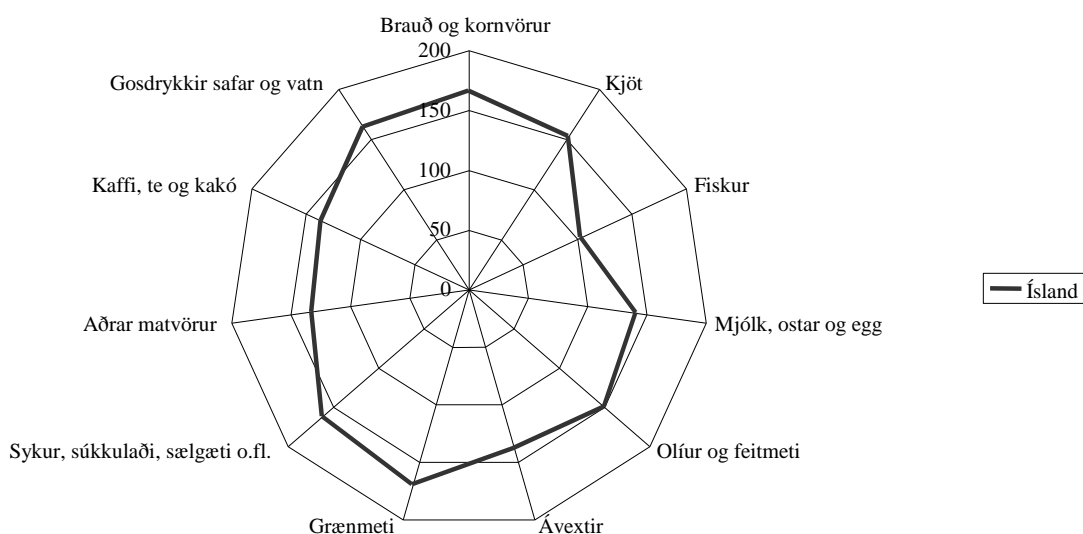
Mynd Heimild: Hagstofa Íslands.

4.1 Samanburður við önnur Evrópulönd

Árið 2001 var matur að jafnaði um 50% dýrari á Íslandi en að meðaltali í Evrópusambandslöndunum (sjá mynd 4.2). Fiskur er eini vöruflokkurinn í samantekt Eurostat sem reyndist álíka dýr á Íslandi og í Evrópusambandinu. Í öðrum matarflokkum var verð á Íslandi frá 30% til 70% hærra en í Evrópusambandinu árið 2001. Kaffi, te og kakó og „aðrar matvörur“ (t.d. alls kyns sósar, súpur og krydd) eru tiltölulega litlu dýrari en í Evrópusambandinu (30–40%), en óvenjumiklu munar á verði sykurs og sælgætis, gosdrykkja, grænmetis og brauðs, eða 60–70%. Aðrir vöruflokkar eru þarna á milli. Vörugjöld skýra að hluta hátt verð á gosi og sælgæti

(sjá umfjöllun í 5. kafla). Innflutningur kjöts, mjólkurvara og grænmetis hefur lengi verið heftur héraðs. En vörur sem eru að mestu tollfrjálsar og bera ekki háa skatta eða gjöld voru einnig tugum prósentna dýrari á Íslandi en í Evrópusambandinu árið 2001. Þar á meðal er brauð og kornvara. Sennilega skýrist hátt verð á þessum vörum af legu landsins. Torvelt er að flytja brauð hingað til lands, því að neytendur krefjast þess jafnan að það sé nýtt. Markaðurinn er lítill og hagkvæmni stærðarinnar í bakstri nýtist hvergi nærri að fullu. Erfiðara er að skýra hátt verð á kaffi, tei og kakói hér á landi (sjá 6. kafla).

Mynd 4.2 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001 – 15 ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands. Myndina skal lesa þannig að ef þykka svarta línan er t.d. á 150, eins og tilfellið er hvað varðar kjöt, þá var kjöt 50% dýrara á Íslandi en að meðaltali í 15 Evrópuríkjum árið 2001.

Vísitölurnar sem mynd 4.2 byggist á eru úr samanburðarverkefni á vegum Eurostat. Gefin eru nákvæm fyrirmæli um hvaða vörur skal skoða. Tiltekin eru vörumerki eða tekið fram að skoða skuli ódýrustu framleiðslu af tiltekinni vöru. Einnig er getið um stærð pakkninga. Búðir sem kannaðar eru skulu vera lýsandi fyrir verslunarhætti á hverjum stað. Nokkrum erfiðleikum veldur í samanburðinum að neyslumynstur er misjafnt og munar mestu á fjarlægum löndum. Sumar vörur, svo sem skyr, eru jafnvel ekki til í öðrum löndum. Brugðist er við þessu með því að bera fyrst saman verð á einstökum svæðum álfunnar, þar sem neyslan er tiltölulega lík. Ísland er þannig skoðað með öðrum Norður-Evrópulöndum.¹⁰

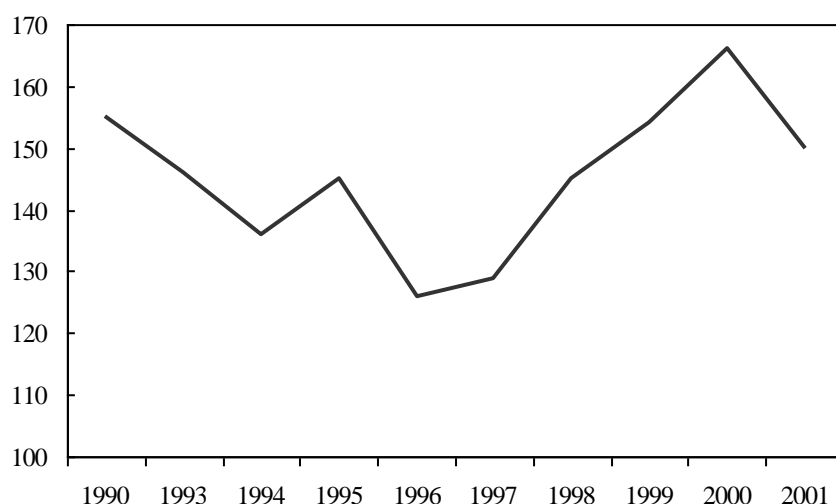
4.2 Hlutfallslegt matvöruverð á Íslandi

Undanfarinn áratug eða rúmlega það hefur matarverð á Íslandi sveiflast nokkuð miðað við verð sömu vara annars staðar í Vestur-Evrópu, sjá mynd 4.3. Í samræmdum

¹⁰ Guðrún Ragnheiður Jónsdóttir, Hagstofu Íslands, samtal, janúar 2004.

verðkönnunum hagstofa í Evrópu hefur meðalverð á mat (án drykkjarvara) á Íslandi sveiflast frá því að vera 20–30% hærra en í Evrópusambandinu upp í það að vera 60–70% hærra. Íslenskar matvörur voru tiltölulega ódýrastar um miðjan tíunda áratuginn, en dýrastar árið 2000. Rétt er að hafa fyrirvara á samanburðinum sem sýndur er á mynd 4.3. Honum er ætlað að sýna stöðu á ákveðnum tíma en ekki breytingu í verðlagi. Þess vegna eru aðferðir ekki fullkomlega samræmdar frá ári til árs. Þá breyttist samanburðurinn árið 1995 þegar Svíar, Finnar og Austurríkismenn gengu í Evrópusambandið og ríkjum þess fjölgaði úr 12 í 15. Matarverð var nokkru hærra í þessum löndum en þeim sem voru fyrir í sambandinu. Ekki má heldur gleyma því að þetta eru meðaltöl. Töluverðu getur munað milli landshluta og einstakra verslana. Vægi lágverðsverslana skiptir einnig miklu máli, en álagning þeirra á innkaupsverð er allt að fjórðungi minni en verslana sem veita mesta þjónustu (munurinn er þá allt að 15% af endanlegu vöruverði). Myndin gefur þó ótvíræða vísbendingu um miklar sveiflur á hlutfallslegu verði.

Mynd 4.3 Verð matvöru á Íslandi (drykkjarvörur ekki meðtaldar). Vísitala, ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Sveiflurnar eiga sér margar skýringar. Ein skýringin eru breytingar í skattheimtu. Í virðisaukaskattkerfinu, sem tekið var upp í byrjun árs 1990, var almennt skatthlutfall 24,5%, en skattur var endurgreiddur af búvörum og fiski þannig að skatthlutfallið á þeim vörum var í raun 14%. Í ársbyrjun 1994 var nokkrum tegundum matvara bætt við í lægra skatthlutfallinu (sjá 5. kafla um virðisaukaskatt og vörugjöld hér á eftir). Matvörur lækkuðu alls í verði um 12% miðað við almennt neysluverð hér á landi á árunum 1990 til 1994, eins og fram kom á mynd 3.3 í kaflanum á undan.

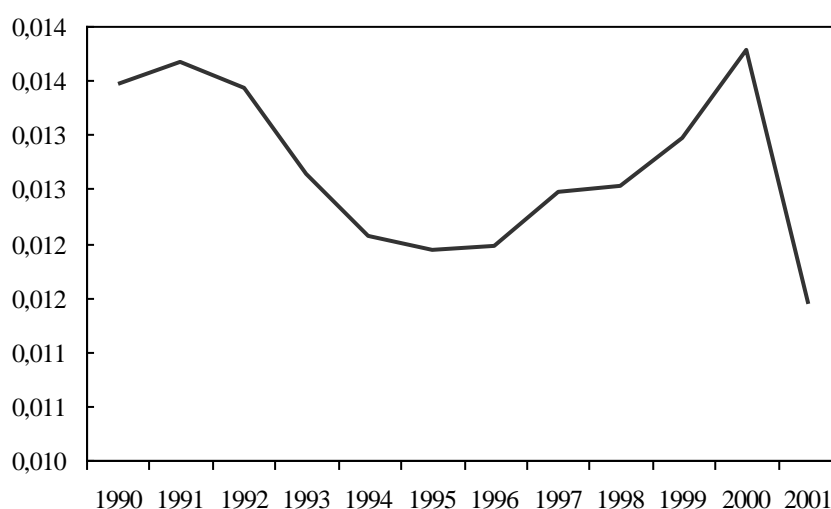
Sveiflur á verði matvara hér á landi miðað við Evrópusambandið fylgja nokkuð vel breytingum í gengi krónunnar gagnvart evru. En ljóst er að sveiflurnar á hlutfallslegu verði matvara eru miklu meiri en gengissveiflurnar. Á árunum 1996 til 2000 hækkaði krónan um 15% gagnvart evru. Við þetta bættist að matarliðurinn í samræmdri neysluverðsvísitölu hækkaði um 10% meira á Íslandi en í Evrópusambandinu,¹¹

¹¹ Heimildir: Eurostat/Hagstofa Íslands.

Þannig að í heild hækkaði matvöruverð á Íslandi um fjórðung miðað við Evrópusambandið þegar mælt er í sama gjaldmiðli.

Hagsveiflur geta einnig skýrt að hluta þær breytingar sem orðið hafa á hlutfallslegu verðlagi. Tölurverð niðursveifla var í íslensku efnahagslífi um miðjan tíunda áratuginn. Atvinnuleysi hafði ekki verið meira í áratugi (fór í 5% í mælingum Hagstofu) og verðbólga var í fyrsta skipti í langan tíma minni á Íslandi en í öðrum iðnríkjum. Á þessum tíma má því búast við að lítil almenn eftirspurn og litlar launahækkningar hafi dregið úr þrýstingi til verðhækkana í efnahagslífinu. Þetta breyttist upp úr 1995 þegar nýtt hagvaxtarskeið hófst með opinberum framkvæmdum og almennri bjartsýni í atvinnulífinu.

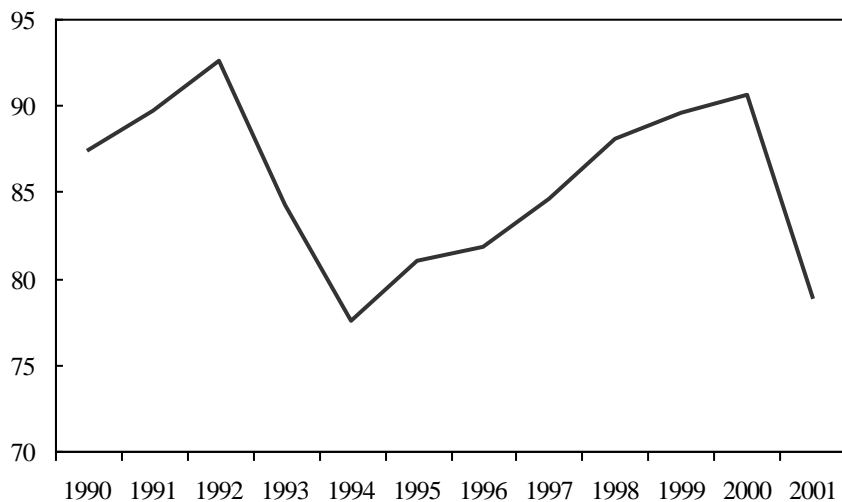
Mynd 4.4 Gengi krónu gagnvart evru/eku.

Heimild: Seðlabanki Íslands.

Á seinni hluta tíunda áratugarins batnaði atvinnuástand og skortur varð á vinnuafli. Laun hækkuðu meira en í helstu samkeppnislöndunum. Frá 1996 til 2000 hækkaði hlutfallslegur launakostnaður miðað við öll viðskiptalönd (þar sem Evrópusambandslönd veiga nálægt 60%) um rúm 10%. Laun ráða nokkru um kostnað við matargerð og innflutning og sölu á mat. Aukinn kaupmáttur togar einnig verðlag á vörum og þjónustu upp á við. Hann gefur innlendum fyrirtækjum að öðru jöfnu færi á að leggja meira á framleiðslu sína og þjónustu, að minnsta kosti um tíma. Auk þess kunna erlendir framleiðendur að hafa séð sér færi á að hækka verð á vörum fyrir Íslandsmarkað. Vísitala neysluverðs, samræmd við reikniaðferðir í öðrum Evrópulöndum, hækkaði um 10% frá ársmeðaltali 1996 til meðaltals 2000. Matvöruverð hækkaði meira, eða um 14%. Á sama tíma hækkaði matarverð í löndum Evrópusambandsins um tæp 4% að meðaltali, eða nokkru minna en almennt neysluverð þar.

Mynd 4.5 Hlutfallslegur launakostnaður á Íslandi gagnvart viðskiptalöndum, 1980=100.

Heimild: Seðlabanki Íslands.

4.3 Í hvaða löndum er matvara dýrust?

Fróðlegt er að skoða hvernig raða má Vestur-Evrópulöndum eftir matarverði undanfarin ár. Þetta er gert fyrir árin 1990, 1995 og 2001 í töflu 4.1.

Tafla 4.1 Matarverð (án drykkjarvöru) í Evrópuríkjum árin 1990, 1995 og 2001, ríkjum raðað eftir verði.

1990	1995	2001
1 Finnland	1 Noregur	1 Noregur
2 Noregur	2 Ísland	2 Sviss
3 Svíþjóð	3 Sviss	3 Ísland
4 Ísland	4 Danmörk	4 Danmörk
5 Sviss	5 Svíþjóð	5 Svíþjóð
6 Danmörk	6 Finnland	6 Finnland
7 Austurríki	7 Austurríki	7 Írland
8 Frakkland	8 Frakkland	8 Frakkland
9 Ítalía	9 Þýskaland	9 Lúxemborg
10 Belgía	10 Lúxemborg	10 Austurríki
11 Lúxemborg	11 Belgía	11 Bretland
12 Þýskaland	12 Írland	12 Þýskaland
13 Spánn	13 Bretland	13 Belgía
14 Holland	14 Ítalía	14 Ítalía
15 Írland	15 Holland	15 Holland
16 Bretland	16 Grikkland	16 Grikkland
17 Grikkland	17 Spánn	17 Portúgal
18 Portúgal	18 Portúgal	18 Spánn

Heimild: Hagstofa Íslands.

Samkvæmt töflunni kosta matvæli mest á Norðurlöndum og í Sviss öll árin sem skoðuð eru, en minnst í Suður-Evrópu. Tvær ástæður eru fyrir þessu. Í fyrsta lagi eru laun óvenjuhá í þeim löndum sem eru hæst á listunum. Launakostnaður vegur þungt í

matarverði, auk þess sem framleiðendur reyna að miða vöruverð við kaupmátt á hverjum stað, svo sem áður var greint frá. Hlutfallslegur launakostnaður hefur mest áhrif á verð þeirra matvara sem óhægt er að flytja inn frá útlöndum. Í öðru lagi eru löndin sem eru efst á listanum hrjóstrug og strjálbýl og henta síður til landbúnaðar en hin. Þær vörur eru einna dýrastar sem erfiðast er að flytja inn. Athygli vekur að Finnland færist úr því að vera dýrast þeirra 18 landa sem skoðuð eru árið 1990 í sjötta sæti 1995 og 2001. Svíþjóð er þriðja dýrasta landið árið 1990 en í fimmta sæti seinni árin. Freistandi er að tengja lækkun Finnlands og Svíþjóðar á listanum við aðild landanna að Evrópusambandinu árið 1995, en verslun með landbúnaðarvörur milli Evrópusambandslanda er ekki heft með tollum eða á annan hátt, heldur liggja heilbrigðisástæður yfirleitt að baki ef flutningar eru takmarkaðir. Árið 1990 var hlutfallslegt matarverð á svipuðu róli í Finnlandi, Noregi, Svíþjóð, Íslandi og Sviss, 50–60% hærra en að meðaltali í Evrópusambandsríkjunum. Árið 2001 eru það aðeins þrjú lönd sem skera sig úr. Matur er um 50% dýrari í Noregi, Sviss og á Íslandi en í Evrópusambandinu. Danmörk er í fjórða sæti, en langt að baki. Þar mældist matur um 30% dýrari en að meðaltali í Evrópusambandinu. Næst koma nokkur lönd þar sem matarverð er 10–15% hærra en að meðaltali í Evrópusambandslöndunum.

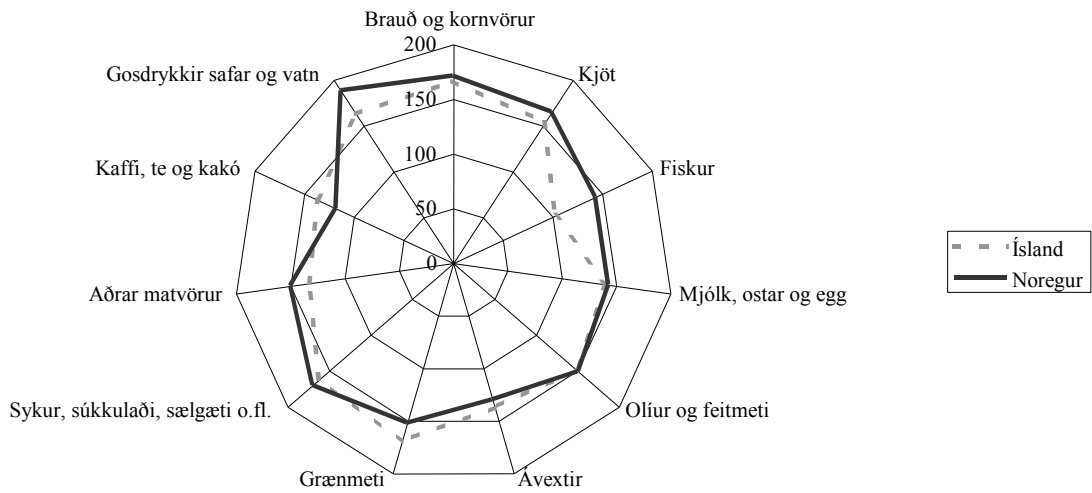
Þegar litið er á þau lönd sem verið hafa í Evrópusambandinu allt frá 1990 er ekki að sjá að minna muni en áður á matarverði frá einu landi til annars.

4.4 Samanburður við nokkur lönd

Á myndum 4.6 til 4.11 er verðlag einstakra flokka matar og drykkjar á Íslandi borið saman við verðlag sömu vara í nokkrum öðrum Evrópulöndum. Litið er á verðlag í grannlöndunum Noregi, Svíþjóð, Finnlandi, Danmörku og Írlandi, auk Sviss. Í öllum þessum löndum eru tekjur fremur háar (Írar hafa skipað sér í hóp hátekuþjóða undanfarin ár) og þau eru öll á norðlægum slóðum í Evrópu, þegar frá er talið fjallalandið Sviss. Sviss og Noregur standa nú ein utan Evrópusambandsins.

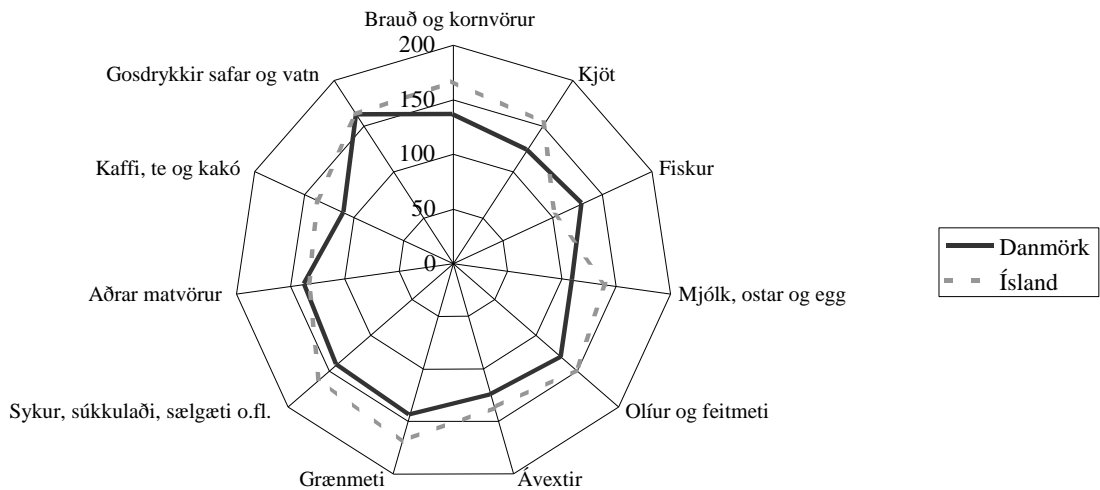
Matvörur eru langdýrastar í Noregi og Sviss, utan Íslands. Í Noregi voru margir vöruflokkar dýrari en á Íslandi árið 2001, en langmestu munar á fiski. Í Sviss voru bæði kjöt og fiskur miklu dýrari en hér á landi, en gos og sælgæti var mun ódýrara. Það vekur athygli að kaffi, te og kakó, sem allt eru innfluttar landbúnaðarvörur í Sviss og Noregi, eru tiltölulega ódýrari en annar matur í þessum löndum. Sömu sögu má reyndar segja um Danmörku, Svíþjóð og Finnland. Í Danmörku er verð einna hæst á gosi, sælgæti, grænmeti og brauði. Brauð er einnig fremur dýrt í Finnlandi, en á Írlandi er grænmeti einna dýrast af þeim vörum sem skoðaðar eru.

Mynd 4.6 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vörflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Noregi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

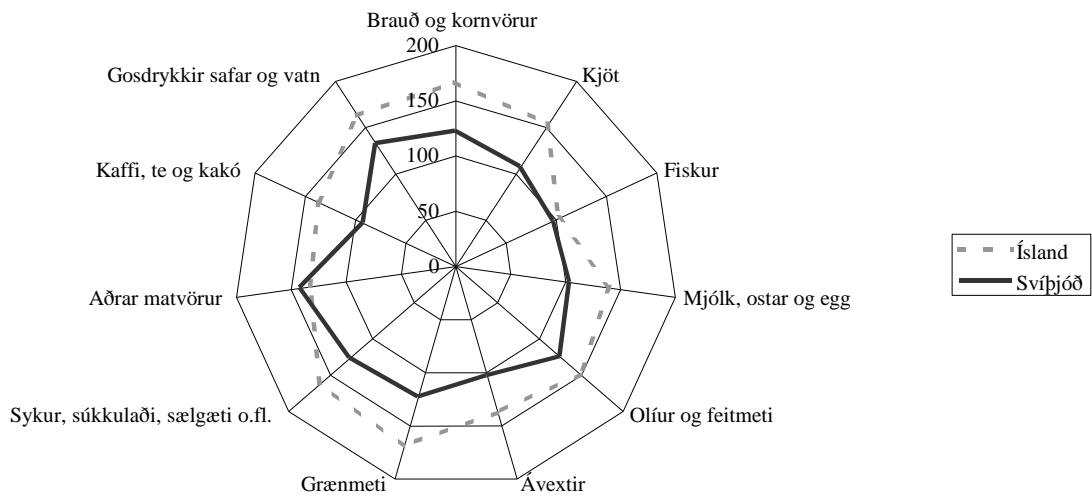
Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Mynd 4.7 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vörflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Danmörku við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

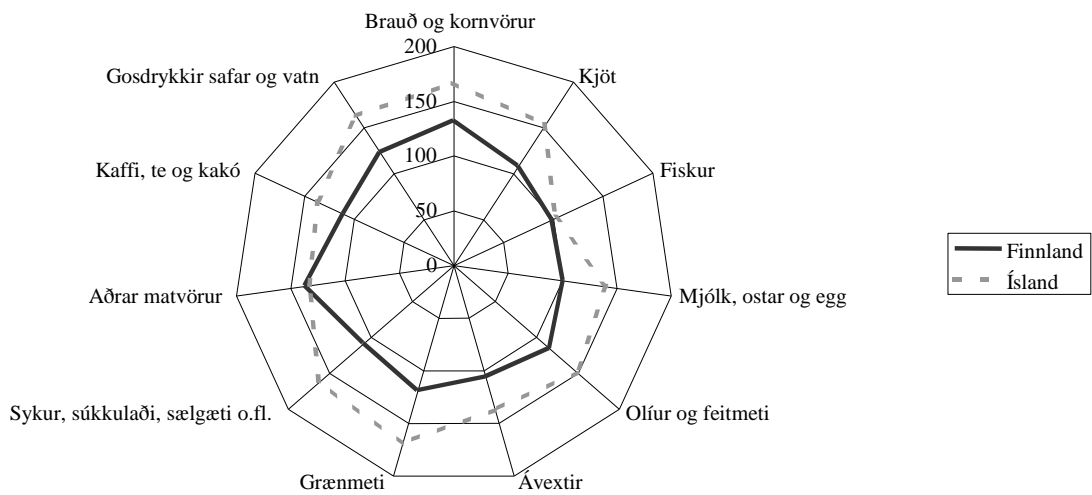
Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Mynd 4.8 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Svíþjóð við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

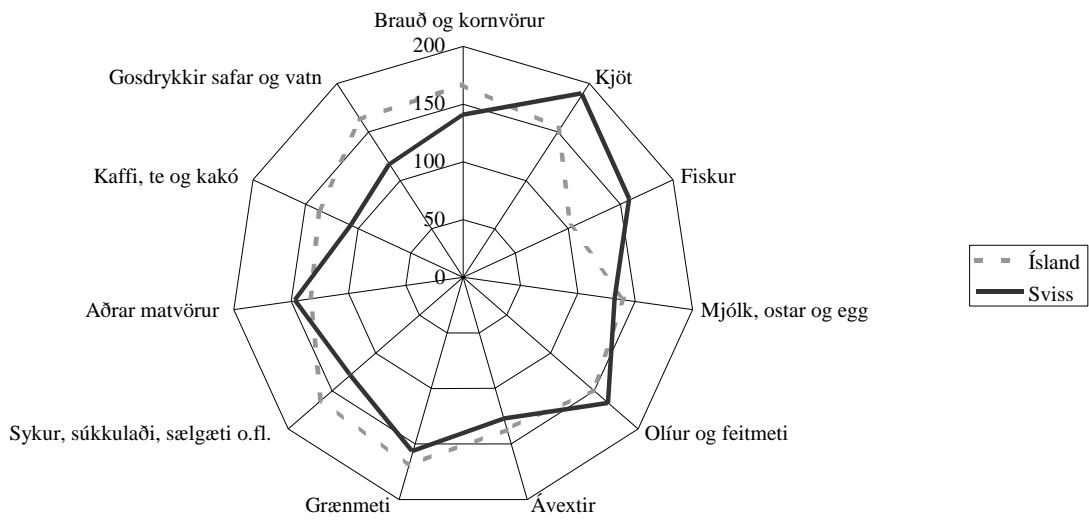
Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Mynd 4.9 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vöruflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Finnlandi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

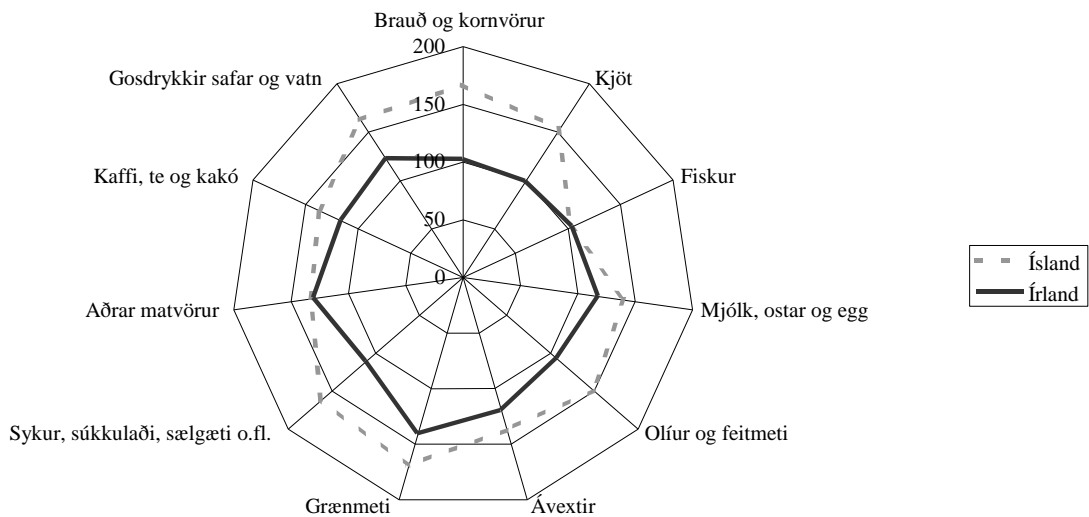
Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Mynd 4.10 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vörflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Sviss við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Mynd 4.11 Hlutfallslegt verðlag nokkurra vörflokka árið 2001, samanburður á Íslandi og Írlandi við 15 ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands. Sjá skýringar neðan við mynd 4.2.

Frá ársmeðaltali 2001 til 2003 hækkaði matarverð um 5% í Evrópusambandinu en aðeins um rúmt 1% hér á landi. Þegar leiðrétt hefur verið fyrir gengishreyfingum er útkoman sú að matarverð hér á landi hefur lækkað um 2–3% miðað við meðaltal Evrópusambandsins á þessum tíma. Frá nóvember 2002 til nóvember 2003 hækkaði mat- og drykkjarvöruverð í ríkjum evrusvæðisins um 3%, en verðið lækkaði um 0,3% hér á landi. Meginskýringin á verðlækkun hér á landi er mikið framboð á kjöti, eins og nánar er rætt í 8. kafla skýrslunnar.

4.5 Samantekt

Matarverð á Íslandi í samanburði við nágrannalöndin hefur sveiflast í takt við gengi íslensku krónunnar og efnahagsaðstæður. Það lækkaði til dæmis heldur á fyrri hluta tíunda áratugarins í takt við lækkun á gengi krónunnar og niðursveiflu í hagkerfinu. Aftur á móti snerist dæmið við á seinni hluta tíunda áratugarins. Tengja má það hækkun krónunnar og þenslu á vinnumarkaði. Árið 2001 var verðlag um það bil 50% hærra en að meðaltali í Evrópusambandinu. Af einstökum vöruflokkum var aðeins fiskur álíka dýr hér og þar. Árið 2001 var matur óvíða dýrari í Evrópu en hér á landi. Ísland var 3. dýrasta landið, litlu á eftir Noregi og Sviss.

5 Virðisaukaskattur, vörugjöld og matvöruverð

Í þessum kafla er fjallað um áhrif skatta á matarverð. Rætt er um skatta á Íslandi og þeir bornir saman við skattlagningu í grannlöndunum. Sérstaklega er fjallað um vörugjöld hér á landi og í öðrum norrænum ríkjum.

Í lokuðu hagkerfi, þar sem allar vörur og þjónusta eru af innlendum toga og laun og verð ráðast á samkeppnismörkuðum, má gera ráð fyrir að flestir skattar leggist ofan á vöruverð.¹² Ekki skiptir máli hvort þeir eru lagðir á vörur (eins og virðisaukaskattur) eða tekjur. Í báðum tilfellum hækkar tilkostnaður neytenda, hvort sem gjöldin leggjast á við framleiðslu eða sölu, aðeins heildarskatturinn skiptir máli. Í fyrra tilvikinu veldur skattur á tekjur því að laun verða hærri en ella og þar með framleiðslukostnaður sem aftur kemur fram í háu vöruverði. Í seinna tilvikinu leggst skatturinn á framleiðsluverð vörunnar og hækkar þar með verð hennar til neytenda.

Í opnu hagkerfi, þar sem vöruskattur leggst bæði á innflutning og innlenda framleiðslu en tekjuskattur aðeins á innlenda framleiðslu, gegnir öðru máli. Skattur á tekjur hefur þar eingöngu áhrif á verð á þeim vörum sem framleiddar eru innanlands, en skiptir engu fyrir verð á innfluttum vörum. Skattur á vörur, t.d. virðisaukaskattur, leggst aftur á móti jafnt á innfluttar sem innlendar vörur og hefur því meiri áhrif á verðlag.

Tafla 5.1 Hlutfall skatttekna af vergri landsframleiðslu í löndum OECD.

	1990	1995	2000	2002
Svíþjóð	51,9	48,5	54,0	50,6
Danmörk	47,1	49,4	49,5	49,4
Belgía	43,2	44,6	45,7	46,2
Finnland	44,6	45,1	47,3	45,9
Frakkland	43,0	44,0	45,2	44,2
Austurríki	40,4	41,6	43,3	44,1
Noregur	41,5	41,1	39,0	43,1
Lúxembúrg	40,8	42,3	40,4	42,3
Ítalía	38,9	41,2	41,9	41,1
Holland	43,0	41,9	41,1	39,3
Ísland	31,5	31,8	38,3	36,7
Þýskaland	32,9**	38,2	37,8	36,2
Bretland	36,8	34,8	37,2	35,9
Spánn	33,2	32,8	35,2	35,6
Grikkland	29,3	32,4	37,5	34,8
Portúgal	29,2	32,5	34,3	34,0
Sviss	26,9	28,5	31,2	31,3
Írland	33,5	32,8	31,2	28,0
Evrópulönd				
OECD (óvegið)	37,2	38,6	39,6	39,0

Heimild: OECD (2003): Revenue Statistics.

*Bráðabirgðatölur ** Vestur-Þýskaland.

Eins og fram kemur í töflu 5.1 eru heildarskatttekjur hins opinbera lægra hlutfall af landsframleiðslu á Íslandi en að meðaltali í Vestur-Evrópu. Þetta ætti að ýta matarverði niður miðað við þau lönd þar sem skattar eru hærri. Munurinn hefur að vísu minnkað nokkuð á undanförunum árum. Árið 2002 voru skatttekjur hins opinbera hér á landi ríflega 2% lægra hlutfall af landsframleiðslu en að meðaltali í OECD-

¹² Nánar er fjallað um áhrif hinna ýmsu skatta á verðlag í viðauka B í lok skýrslunnar.

löndunum í Evrópu, en árin 1990 og 1995 var hlutfallið hér á landi 5–7% lægra en að meðaltali. Ekki er ljóst hvort þessi breyting er varanleg. Að jafnaði má gera ráð fyrir að hlutfall skatta af landsframleiðslu hækki í uppsveiflu eins og verið hefur á Íslandi undanfarin ár.

5.1 Virðisaukaskattur

Í upphafi árs 1990 var virðisaukaskattur tekinn upp í stað söluskatts hér á landi. Almenn skatthlutfall var 24,5% en söluskattshlutfallið 25%. Hluti virðisaukaskattsins var endurgreiddur af mjólk, kjöti, nýju innlendu grænmeti og fiski, þannig að skatthlutfall á þessar vörur var í reynd 14%. Þetta leiddi strax til nokkurrar verðlækkunar á þessum vörum, sem þá höfðu um skeið borið fullan söluskatt. Í janúar 1994 var virðisaukaskattur af ýmsum matvælum svo lækkaður úr 24,5% í 14%. Lægra virðisaukaskattsþrepið kom í stað endurgreiðslna á mjólk, kjöti, nýju innlendu grænmeti og fiski, en auk þess var bætt við nokkrum vörum. Nýjar vörur í lægra þrepinu voru meðal annars ávextir, grænmeti, pasta, kornvörur og bökunurvörur. Samhliða lækkun á virðisaukaskatti var vörugjöldum breytt á nokkrum tegundum matvara, gosdrykkjum og sælgæti, „til þess að vernda innlenda framleiðslu“.¹³ Matvæli lækkuðu um 4,7% í framfærsluvísitölu frá nóvember 1993 til mars 1994 og var það svipað og reiknað hafði verið með.¹⁴

Í ársbyrjun 2004 var innheimtur 24,5% virðisaukaskattur af sælgæti, kexi með meira en 20% sykurinnihaldi, ávaxtasafa og gosi.¹⁵ Alls eru þessar vörur um 23% matar- og drykkjarvöruútgjalda, samkvæmt neyslukönnun Hagstofunnar.¹⁶ Að meðaltali er virðisaukaskattur á mat- og drykkjarvörur hér á landi því rúm 17%.

Virðisaukaskattur er lægri af matvörum en öðrum vörum í öllum Evrópulöndum nema Danmörku (sjá töflu 5.2). Almenn virðisaukaskattshlutfall er oft á bilinu 20–25%, en lægra í nokkrum löndum. Að meðaltali er almenn skatthlutfall um 19% í löndunum 18 sem skoðuð eru. Að meðaltali er skatthlutfall á mat- og drykkjarvörum hins vegar um 8%. Matvörur eru ekki alls staðar skilgreindar á sama hátt. Sums staðar er hærri skattur heimtur af drykkjarvörum en mat. Hér er lægra skatthlutfallið notað í meðaltalsreikningnum. Skatthlutfall á flestum matvörum á Íslandi er nokkru herra en að meðaltali í Evrópulöndunum. Aðeins í tveim Vestur-Evrópulöndum er virðisaukaskattur á mat svipaður eða hærri en hér, í Finnlandi (17%) og Danmörku (25%).

¹³ Guðmundur Gylfi Guðmundsson, hagfræðingur Alþýðusambandsins (1994): Lækkun virðisaukaskatts hefur skilað sér að fullu til neytenda, Mbl. 26. apríl.

¹⁴ Sama heimild.

¹⁵ Úr samantekt Samtaka iðnaðarins, ágúst 2003.

¹⁶ Guðrún Ragnheiður Jónsdóttir, Hagstofu Íslands, samtal, nóvember 2003.

Tafla 5.2 Virðisaukaskattur í Vestur-Evrópulöndum árið 2002, hlutfallstölur.

	Á mat Almennt	
Danmörk	25	25
Finnland	17	22
Ísland	14/24,5	24,5
Svíþjóð	12	25
Noregur	12	24
Austurríki	10/2	20
Grikkland	8	18
Þýskaland	7/16	16
Belgía	6/12	21
Holland	6	19
Frakkland	6	19,6
Portúgal	5/12	17
Spánn	4/7	16
Ítalía	4/20	20
Lúxembúrg	3	15
Sviss	2	7,5
Írland	0/20	21
Bretland	0	17,5

Heimild: NBC (2003), Livsmedelspriser i Norden o.fl. Víða eru misháir skattflokkar á mat og oftast eru einhverjar undantekningar á skatthlutfalli.

Eins og vikið var að í upphafi þessa kafla hefur það ekki áhrif á verð í lokuðu hagkerfi hvort skattur er lagður á tekjur eða vörur, að minnsta kosti þegar til langs tíma er litið. Í þess konar hagkerfi ætti hár virðisaukaskattur á matvörum út af fyrir sig ekki að stuðla að háu verði á þessum vörum ef skattur á laun er á móti tiltölulega lágur. Frávik í skatti á matvörur frá almennu virðisaukaskattshlutfalli skiptir meira máli.

Álitamál er hvort Ísland er opið eða lokað hagkerfi þegar kemur að matvörum. Ætla má að um fimmtungur af neyslu Íslendinga á mat- og drykkjarvörum sé innfluttur (þá eru tryggingar og flutningskostnaður á erlendum vörum talinn með innflutningi, en ekki verslunarálagning).¹⁷ Áhrif innflutnings á matarverð hér á landi eru þó mun meiri, því að erlend samkeppni hefur oft áhrif á verð á íslenskri framleiðslu.

Þegar tafla 5.2 er skoðuð kemur í ljós að frávik virðisaukaskatts á flestum matvörum frá almennu skatthlutfalli virðist svipað hér á landi og gengur og gerist í öðrum löndum Vestur-Evrópu, eða um 10%. Af þessu er varla hægt að álykta að virðisaukaskattur ýti verði á vörum í 14%-skattflokkinum upp miðað við það sem gengur og gerist í öðrum Evrópulöndum. Öðru máli kann að gegna um verð á sælgæti, ávaxtasafa, gosi og kexi sem ber 24,5% virðisaukaskatt hér á landi.

5.2 Vörugjöld

Vörugjöld eru lögð á einstakar vörutegundir, og þá jafnt á innlenda framleiðslu og innflutta. Þau eru meðal annars lögð á sykur og sælgæti, kex, grauta og niðursoðinn mat, gos, ávaxtasafa, kaffi, te og kakó. Fiskur, kjöt og mjólkurvörur bera aftur á móti ekki vörugjöld. Alls voru tekjur ríkisins af vörugjöldum á matvöru tæplega 1.400

¹⁷ Þessi tala er fengin með því að bera innflutning matvara (cif, með flutningskostnaði og tryggingum) að frádregnum innflutningi á fiski og skeldýrum, sem að langmestu leyti er flutt aftur úr landi, saman við neyslu landsmanna á mat og drykk. Heimildir: Hagstofa Íslands, innflutningstölur, neyslukönnun og þjóðhagstölur, eigin útreikningar.

milljónir króna árið 2002.¹⁸ Þar af er rúmur helmingur lagður á innfluttar vörur í tolli en tæpur helmingur á innlendar vörur. Kostnaður af neyslu matar og drykkjar hér á landi nam ríflega 70 milljörðum króna árið 2001 ef marka má þjóðhagsreikninga og samsetningu neysluverðsvísitölu (í tölunni er talin neysla erlendra ferðamanna). Vörugjöld af mat- og drykkjarvörum eru um 2% af þessari fjárhæð og rúmlega það þegar virðisaukaskattur af þeim er talinn með. Meira munar um vörugjöld á einstökum vörum. Vörugjöld af matvörum eru lögð á í krónum á hvert kíló og geta þau vegið þungt í verði á ódýrum vörum. Árið 2002 voru þau til dæmis rúm 60% ofan á verð innflutts sykurs (með flutningskostnaði og tryggingum). Þau voru 8–9% ofan á innflutningsverð á kaffi, te, kryddi og kakói og um 10% ofan á verð innfluttra drykkjarvara.¹⁹

Um vörugjöld á matvörur í öðrum löndum eru heimildir fáar. Í alþjóðlegum hagtölum eru þau yfirleitt ekki greind frá öðrum vörugjöldum, eins og til dæmis áfengisgjaldi eða bensíngjaldi. Hér á landi eru vörugjöld í heild um 8% af skatttekjum hins opinbera. Það er nokkru hærra hlutfall en í Svíþjóð (sjá töflu 5.3), en lægra en á Írlandi, í Bretlandi og Danmörku.

Tafla 5.3 Hlutfall vörugjalda af skatttekjum í ýmsum löndum 2001.

Írland	13%
Bretland	10%
Danmörk	10%
Finnland	9%
Noregur	9%
Holland	8%
Ísland	8%
Þýskaland	8%
Svíþjóð	6%

Heimild: OECD (2003): Revenue Statistics 1965–2002.

Í Danmörku eru lögð gjöld á færri vörur en hér á landi. Þau eru lögð á sykur og vörur með sykri í, hnetur, möndlur og drykkjarvörur. Þar sem lögð eru á vörugjöld eru þau oft hærri en hér (sjá töflu 5.4). Í samantekt sem Samtök verslunar og þjónustu gerðu í nóvember 2003 kemur fram að vörugjöld í Danmörku námu frá tæpum fjórðungi til þriggja fjórðu hluta endanlegs verðs á kakódufti, súkkulaði og súkkulaðikexi, en frá tæplega 1/10 til fjórðungs af endanlegu verði sömu vara hér á landi. Samkvæmt sömu heimild er vörugjald fimmtungur af endanlegu verði frosinna flatbakna á Íslandi, en í Danmörku er ekki lagt vörugjald á þær. Í Svíþjóð eru ekki lögð vörugjöld á matvörur.

Í Noregi eru vörugjöld lögð á færri vörur en hér á landi. Fyrst og fremst eru þau heimt af sykri og vörum sem sykur er í, eins og sælgæti og kexi. Auk þess er lagt gjald á drykkjarvörur. Í Finnlandi er aðeins lagt vörugjald á nokkrar drykkjarvörutegundir.

Um áhrif vörugjalda á verðlag gildir flest það sem þegar hefur verið sagt um virðisaukaskatt.

¹⁸ Marianna Jónasdóttir, fjármálaráðuneyti (tölvupóstur, nóvember 2003 og samantekt fyrir Samtök iðnaðarins), Samantekt Lilju Sturludóttur fjármálaráðuneyti um vörugjöld á innlendar vörur (tölvupóstur, ágúst 2003).

¹⁹ Stuðst er við samantekt (2003) Lilju Sturludóttur, fjármálaráðuneyti, og innflutningstölur frá Hagstofu.

Tafla 5.4 Virðisaukaskattur og vörugjöld af ýmsum vörum á Íslandi, í Danmörku og Svíþjóð, nóvember 2003.

	Ísland		Danmörk		Svíþjóð
	Vörugj. kr./kg	Vsk., %	Vörugjald	Vsk.	Vsk.
Appelsínusafi	8	24,5	14	25%	12%
Frosið spergilkál		14		25%	12%
Frosnar flatbökur	97	14		25%	12%
Frosnar franskar		14		25%	12%
Gos	8	24,5	14	25%	12%
Hreint súkkulaði	50	24,5	171	25%	12%
Kaffi	35	14		25%	12%
Kakó í heitt vatn	50	14	171	25%	12%
Kakó í kalda mjólk	50	24,5	171	25%	12%
Kartöflunasl, flögur		14		25%	12%
Kartöflunasl, skrúfur		14		25%	12%
Kolsýrt vatn	8	24,5	14	25%	12%
Niðursoðnir ávextir	10	14		25%	12%
Ostur		14		25%	12%
Rjómais	8	14	41	25%	12%
Stráskykur	30	14	171	25%	12%
Súkkulaðikex	40	24,5	171	25%	12%
Sýróp	30	14	171	25%	12%

Heimild: Samtök verslunar og þjónustu. Nánari skýringar er að finna á heimasíðu samtakanna.

Rammi 5.1 Hvað veldur mishárri skattlagningu á matvörur?

Tvennt virðist einkum ráða mishárri skattlagningu á matvörur:

- Í fyrsta lagi felst í henni neyslustýring frá „óhollum“ vörum eins og kaffi (sem vörugjald er lagt á), sætindum og gosdrykkjum (sem bera bæði vörugjöld og almennan virðisaukaskatt). Vörugjöldum á matvörur er oft beitt á þennan hátt í nálægum löndum. Í Danmörku er til dæmis talað um „giftskatter“ eða eiturskatta.
- Þá felst innflutningsvernd í álagningu vörugjalda, en þau hafa ekki verið tekin upp á alinnlenda matvælaframleiðslu, eins og fisk, kjöt og mjólkurvörur. Það er í samræmi við uppruna vörugjaldsins, sem kom í stað tolla á innfluttar vörur sem tekjuöflun fyrir ríkissjóð.

Stundum virðist verndarsjónarmiðið stríða gegn hollustumarkmiðinu. Bent hefur verið á að hér á landi er lagt átta króna vörugjald á lítra af kolsýrðu vatni, en sykrud kakómjólk ber ekki sérstakt vörugjald.²⁰ Kakómjólk ber þó óbeint vörugjald, því að gjald er lagt á sykur og kakó til framleiðslunnar. Ávaxtasafar bera 24,5% virðisaukaskatt, þó að ekki sé bætt sykri í þá, líklega til þess að vernda mjólkurframleiðslu. Annað misræmi í skattlagningu er erfiðara að skýra, til dæmis það að kakómaltsduft sem blanda á í heitan vökva ber 14% virðisaukaskatt, en 24,5% ef drykkurinn sem duftinu er blandað í er kaldur.²¹

²⁰ Sjá til dæmis SVÞ-fréttir (2003): Vörugjöldum mótmælt, nóvember.

²¹ SVÞ segja misræmi í gjaldtöku af innfluttum matvælum (2002): Mbl. 23. október.

5.3 Samantekt

Virðisaukaskattur á flestum matvörum er hærri á Íslandi en í 15 af 17 Evrópulöndum sem skoðuð eru. Færa má rök að því að í lokuðu hagkerfi skipti frávik frá skatti á aðrar vörur meira máli en sjálf skattlagningin á matvörur. Þegar litið er á frávikkið kemur í ljós að Ísland er ekki fjarri meðaltali landanna sem skoðuð eru. Sem stendur virðist matvörumarkaður á Íslandi vera nær því að vera lokaður en opinn, því að aðeins má rekja fimmtung af matar- og drykkjarvöruútgjöldum landsmanna til útlanda. Hlutfall allra skatta af landsframleiðslu hefur einnig áhrif á verðlag. Þar er Ísland undir meðaltali, þó að minna muni nú en fyrir nokkrum árum.

Vörugjöld af mat- og drykkjarvörum eru 2% af verði þessara vara (og ríflega það þegar virðisaukaskattur af þeim er talinn með). Í Danmörku eru vörugjöld ekki lögð á eins margar matvörur og hér á landi, en þau eru oft hærri þar sem þau eru á annað borð lögð á. Ekki eru lögð vörugjöld á matvörur í Svíþjóð.

6 Flutningskostnaður

Vegna fjarlægðar Íslands frá öðrum löndum getur flutningskostnaður haft nokkur áhrif á verð innfluttra vara. Kostnaðurinn getur einnig orðið til þess að fleiri vörur séu framleiddar hér á landi en ella. Í þessum kafla er flutningskostnaðurinn skoðaður og metið hvaða áhrif hann hefur á mun á verðlagi matvara hér á landi og í Danmörku og Svíþjóð.

Í hagfræðinni er oft gert ráð fyrir því að til langframa nemi verðmunur á tveim stöðum ekki meiru en sem nemur flutningskostnaði milli staðanna. Ef verðmunurinn er meiri ætti að vera gróðavon í því að stofna til viðskipta milli staðanna. Stundum kann gróðavonin þó að vera tálsýn. Munað getur á sköttum og launakostnaður verið mismikill. Þá skiptir einnig máli hvort verslað er í sams konar verslunum á báðum stöðum. Annar staðurinn kann að vera mun minni en hinn og velta því minni þar, sem aftur kallar á meiri kostnað við birgðahald. Engu að síður er fróðlegt að skoða hvaða þátt viðskiptakostnaður kann að eiga í verðmismun.

Stærstur hluti viðskiptakostnaðar felst í flutningi vöru. Í töflu 6.1 sést annars vegar verðsamanburður á nokkrum matvörum hér á landi og í Danmörku og Svíþjóð og hins vegar flutningskostnaður.²² Til einföldunar er litið á flutningskostnað af öllum innflutningi þeirra vara sem taldar eru upp í töflunni, óháð upprunalandi, en yfirleitt virðist flutningskostnaður frá Danmörku og Svíþjóð vera mjög svipaður þeirri tölu.²³ Hafa verður þann fyrirvara á að nokkru munar á skilgreiningum á vöruflokkur í verðtölum Hagstofunnar og innflutningstölum. Innflutningurinn fer ekki allur beint til neyslu heldur er sumt notað sem hráefni í matvælaíðnaði hér á landi. Þá er innflutningur í sumum vöruflokkum takmarkaður með háum tollum og eru þeir merktir með krossi í töflu 6.1.

Tafla 6.1 Flutningskostnaður sem hlutfall af innkaupsverði á nokkrum vörum hingað til lands 2001, ásamt verði hér miðað við Danmörku og Svíþjóð sama ár.

	Flutnings- kostnaður	Verð/Danmörku	Verð/Svíþjóð	Innflutnings- takmarkanir
Ávextir	19%	10%	34%	
Brauð og kornvörur	15%	22%	36%	
Fiskur	13%	-21%	6%	
Gos, safar, vatn	12%	0%	23%	
Grænmeti	25%	18%	38%	(x)
Kaffi, te, kakó	7%	24%	48%	
Kjöt	9%	23%	43%	x
Mjólk, ostar og egg	14%	28%	36%	x
Olíur og feiti	13%	15%	20%	
Sykur, súkkulaði, sælgæti o.fl.	13%	15%	28%	

Heimildir: Hagstofa Íslands, eigin útreikningar.

Hafa ber í huga að virðisaukaskattur á flestum matvörum er 10,5% lægri en á öðrum vörum á Íslandi (14% á móti 24,5%), en í Danmörku er sama skatthlutfall á öllum

²² Árið 2001 var rúmur helmingur matvöruinnflutnings hingað til lands frá Evrópusambandinu. Um 13% voru frá Danmörku, en 3% frá Svíþjóð.

²³ Flutningskostnaður er munur á cif.- og fob.-verði, samkvæmt innflutningsskýrslum frá Hagstofu.

vörum (25%). Í Svíþjóð er virðisaukaskattur á matvörum 12%, en almennt virðisaukaskattshlutfall 25%. Hér á landi er hærra hlutfallið lagt á drykkjarvörur og kex, en í Svíþjóð er 12% skattur á þessum vörum.

Í heildina tekið virðast skattar og gjöld ýta verði matvöru í Danmörku upp á við miðað við það sem gerist á Íslandi. Munur á skattheimtu yfir verðlagi í Svíþjóð hins vegar niður miðað við íslenskt verðlag (sjá nánari umfjöllun í 5. kafla).

Gengissveiflur geta haft í för með sér miklar breytingar á verðmun milli landa, en ekki er að sjá að þær eða annað geri verðmun landanna sem skoðuð eru í töflu 6.1 ódæmigerðan fyrir árið 2001.

Eins og fram kemur í 7. kafla eru háir tollar lagðir á kjöt- og mjólkurvörur hingað til lands, ef undanskilinn er lítils háttar innflutningur á lágmarkskjörum, sem ekki hefur teljandi áhrif á verð hér á landi. Háir tollar voru einnig á grænmeti stóran hluta ársins, allt þar til snemma vors 2002 (tölurnar í töflu 6.1 eru frá árinu 2001). Öðru máli gegnir um aðra vöruflokka sem skoðaðir eru í töflunni. Ekki voru miklar takmarkanir á innflutningi þeirra árið 2001, aðrar en þær sem felast í flutningskostnaði.

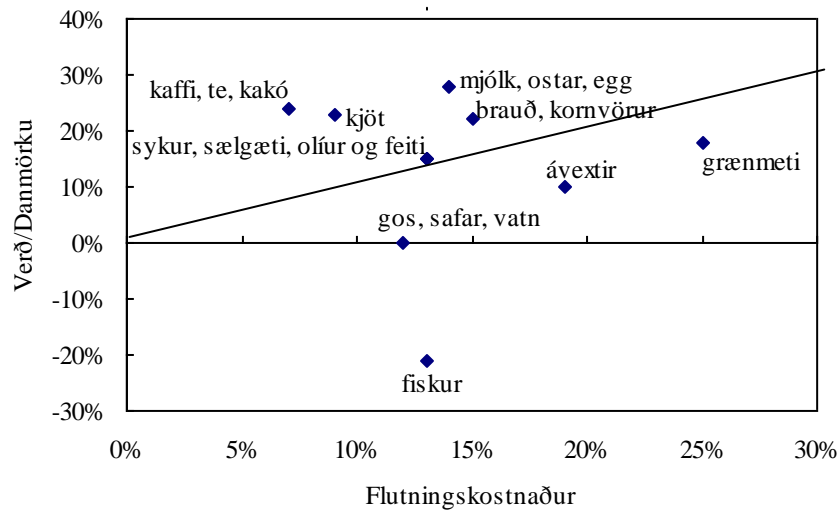
Á mynd 6.1 sést flutningskostnaður milli Danmerkur og Íslands og verðmismunur nokkurra vörutegunda (tölurnar eru úr töflu 6.1). Nokkrir punktar lenda ofan við skásettu línuna á myndinni. Það sýnir að verðmunur í löndunum, samkvæmt staðlaðri mælingu hagstofa landanna, er meiri en nemur flutningskostnaði. Verslun með tvo vöruflokka, kjöt og mjólk osta og egg er takmörkuð af háum tollum. Því kemur ekki mjög á óvart að verðmunur á þessum vörum sé meiri en nemur flutningskostnaði. Sykur og sælgæti, olíur og feiti eru mjög nálægt mörkunum. Hráefni til sælgætisgerðar er nær allt flutt inn, en fjarlægðin og sérstaða markaðsins, sem vanist hefur séríslenskum vörum, hefur haldið íslenskri sælgætisgerð lifandi. Að mati Samkeppnisstofnunar er markaðshlutdeild innlends sælgætisiðnaðar 70–80%.²⁴ Þá eru eftir tveir vöruflokkar þar sem flutningskostnaður skýrir ekki hátt verð á Íslandi miðað við Danmörku. Þetta eru brauð og kornvörur og kaffi, te og kakó. En brauð þolir illa geymslu og því er erfitt að flytja það til landsins. Heimamarkaður er smár og vélar sem stærsta bakaríið notar geta annað meira en tvöfaldri eftirspurn Íslendinga eftir verksmiðjubrauðum. Það gerir bakstur héraðs dýran miðað við stærri lönd.²⁵ Kaffi, te og kakó voru 24% dýrari á Íslandi en í Danmörku árið 2001, þó að flutningskostnaður væri aðeins um 7% af innkaupsverði. Þessi vara þolir flutning mjög vel. Á Íslandi ber kaffi vörugjald, sem oft er nálægt 10% af útsöluverði, en í Danmörku er ekki vörugjald á kaffi. Á hinn bóginn er vörugjald á kakói mun hærra í Danmörku en hér á landi, auk þess sem virðisaukaskattur er yfirleitt lægri af þessum vörum en öðrum vörum á Íslandi, en ekki í Danmörku eins og fyrr segir (sjá töflu 5.4).²⁶ Erfitt virðist að skýra þann mun sem er á verði kaffis, tes og kakós hér á landi og í Danmörku með flutningskostnaði eða sköttum.

²⁴ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn. Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 61.

²⁵ Samtal við Kristín Theódórssón, Myllunni, janúar 2003.

²⁶ Samtök verslunar og þjónustu (2003): Vörugjöldum mótmælt, fréttatilkynning, nóvember.

Mynd 6.1 Flutningskostnaður og verðmunur á milli Íslands og Danmerkur árið 2001.

Heimild: Sjá töflu 6.1.

Verðsamanburður við Svíþjóð er öllu óhagstæðari en við Danmörku. Í flestum vöruflokkum er verðmunur milli Íslands og Svíþjóðar meiri en svarar flutningskostnaði. Þetta þarf þó ekki að þýða að ónotuð ágóðatækifæri séu í innflutningi vara frá Svíþjóð. Á Íslandi er virðisaukaskattur á gosi, safu og vatni jafnhár og á öðrum vörum, en í Svíþjóð eru drykkjarvörur í lægra skattþrepinu. Jafnframt eru lögð vörugjöld á drykkjarvörur hér á landi, en ekki í Svíþjóð. Þetta virðist skýra verðmun á gosi, safu og vatni milli landanna. Vörugjöld fara langt með að skýra verðmun umfram flutningskostnað á sykri og sælgæti. Verðmunur á brauði og kornvörum er vandskýrður með mun á sköttum og flutningskostnaði, en eins og komið hefur fram er flutningur milli landa á brauði annmörkum háður. Mikill verðmunur er milli landanna á kaffi, tei og kakói. Flutningskostnaður og vörugjöld á þessar vörur hér á landi virðist hvergi nærri skýra hann.

6.1 Samantekt

Kostnaður við flutning hingað til lands er 7–25% af verði innfluttra matvara í erlendri höfn. Flutningskostnaður skýrir þó ekki einn og sér verðmun á kjöti, mjólkurvörum og kaffi, tei og kakói á Íslandi og í Danmörku. En innflutningur á kjöti og mjólkurvörum er heftur með tollum og erfitt er að flytja brauð til landsins. Erfiðara er að skýra verðmun á mat og drykk hér og í Svíþjóð með flutningskostnaði. Leita verður skýringa í vörugjöldum og misháum virðisaukaskatti, sem þó skýrir ekki muninn nema að takmörkuðu leyti.

7 Innflutningsvernd

Verð er lægra á mörgum búvörum á alþjóðlegum mörkuðum en hér á landi. Innflutningur er heftur með tollum. Í þessum kafla er máli brugðið á þátt tollverndar í matarverði.

Opinber stuðningur við landbúnað á Íslandi er með því mesta sem gerist í iðnvæddum ríkjum. Stuðningurinn hefur þó minnkað mikið hér á landi undanfarin ár, samkvæmt tölum OECD. Heildarstuðningur við landbúnað (TSE)²⁷ nam 5% af landsframleiðslu á árunum 1986–1988, en samkvæmt bráðabirgðatölum fyrir árin 2000–2002 var hann um 1,7% af landsframleiðslu. Skýra má lækkaði tölur með minnkandi stuðningi á framleidda einingu og minnkandi hlutdeild landbúnaðar í landsframleiðslu. Heildarstuðningur við landbúnað var á árunum 2000–2002 1,5% af landsframleiðslu í Noregi, 2,0% í Sviss, en 1,3% í Evrópusambandinu.²⁸

Árin 1986–1988 nam opinber stuðningur við íslenska bændur (PSE) 75% af framleiðslu þeirra, en hlutfallið lækkaði í 63% á árunum 2000–2002. Þessum stuðningi má skipta í tvennt. Annars vegar eru bein fjárframlög frá hinu opinbera til bænda og hins vegar er framleiðslan vernduð gegn erlendri samkeppni. Innflutningsverndin kemur beint við neytendur, sem greiða hærra verð fyrir vöruna en ella, en annar stuðningur er greiddur í gegnum skattkerfið. Innflutningsvernd felst einkum í tollum en innflutningsbann er nú til dags eingöngu sett á af heilbrigðisástæðum. Verndin er mæld með því að bera saman verð til bænda og innflutningsverð (sjá skilgreiningar á hugtökum aftast í kaflanum). Hlutdeild innflutningsverndar í heildarstuðningi við landbúnað (TSE) minnkaði úr 61% á árunum 1986–1988 í 44% árin 2000–2002.

Tafla 7.1 Landbúnaðarframleiðsla og stuðningur við landbúnað á Íslandi 1986–1988 og 2000–2002.

	1986–1988	2000–2002
Verðmæti framleiðslu bænda, milljarðar króna á ári	9,6	11,8
Heildarstuðningur við landbúnað (TSE), milljarðar króna á ári	10,6	12,6
Stuðningur við bændur (PSE), milljarðar króna á ári	8,0	11,0
Tilfærslur frá neytendum, milljarðar króna á ári (hlutdeild í TSE)	6,5	5,6
Heildarstuðningur (TSE), % af vergri landsframleiðslu	5,1	1,7
Stuðningur við bændur (PSE), % af tekjum þeirra	75%	63%
Afurðaverð til bænda sem hlutfall af innflutningsverði (NPCc)	395%	186%
Hlutfall tilfærslna frá neytendum af heildarstuðningi (TSE)	61%	44%

Heimild: OECD (2003): *Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation*, bls. 246.

Bilið milli innflutningsverðs og þess verðs sem íslenskir bændur fá fyrir afurðir sínar hefur minnkað mikið undanfarin ár. Í töflu 7.1 kemur fram að á árunum 1986–1988 fengu bændur hér á landi tæplega fjórfalt innflutningsverð fyrir framleiðsluna, en árin 2000–2002 fengu þeir 80–90% álag á innflutningsverð. Á sama tíma lækkaði álag á innflutningsverð í ríkjum Efnahags- og framfarastofnunarinnar, OECD, úr 63% í

²⁷ Í lok kaflans eru skilgreind helstu hugtök sem notuð eru um landbúnaðarstyrki.

²⁸ OECD (2003): *Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation*.

37%.²⁹ Þetta ber ekki að skilja svo að matvöruverð lækki sem þessu nemur ef innflutningsvernd verður úr sögunni. Verð til bænda er aðeins hluti af endanlegu verði vörunnar. Ofan á þá tölu leggst sláturkostnaður, verslunarálagning og virðisaukaskattur. Í tölum OECD er lítið til flutningskostnaðar, en rýrnun, þóknun innflytjenda og munur á vörugæðum kann að skekkja samanburðinn.³⁰ Íslenskar landbúnaðarvörur og erlendar staðkvæmdarvörur eru auk þess aðeins hluti matarreiknings íslenskra heimila, líklega um helmingur.³¹ Verðmæti búvara frá bændum („af bæjarhlaðinu“) var tæpir 12 milljarðar króna árið 2001 að mati OECD, eða ríflega sjötti hluti matarreikningsins. Innflutningur á nýmjólk getur reynst erfiður vegna fjarlægðarinnar, enda þótt unnar mjólkurafurðir, egg og kjöt – bæði nýtt og frosið – megi vel flytja hingað til lands.³²

Tafla 7.2 Afurðaverð til íslenskra bænda, hlutfall af innflutningsverði.

	mjólk	kálfa- og nautakjöt	kindakjöt	svínakjöt	fuglakjöt	egg	annað
NPCc, 1986–1988	5,7	2,5	3,8	3,8	7,1	5,0	4,0
NPCc, 2000–2002	2,1	2,3	1,0	1,9	6,3	3,4	1,9

Heimild: OECD (2003): Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation, bls. 247–248.

Í töflu 7.2 sést munur á því verði sem íslenskir bændur í einstökum greinum landbúnaðar fá fyrir framleiðsluna og innflutningsverði. Athygli vekur að verð á kindakjöti virðist mjög svipað innflutningsverði um þessar mundir, en á hinn bóginn fá íslenskir bændur enn margfalt innflutningsverð fyrir fugla og egg.³³ Meginskýringin á lækkanði hlutfalli í framleiðslu mjólkur og kindakjöts liggur í því að teknar hafa verið upp beinar greiðslur úr ríkissjóði til bænda.³⁴

7.1 Innflutningshömlur

Lengi vel var innflutningur á kjöti og mjólkurvörum bannaður með öllu, en með landbúnaðarsamningi Heimsviðskiptastofnunarinnar (WTO), sem tók gildi í ársbyrjun 1995, var mörkuð sú stefna að tollar leystu af hólmi magntakmarkanir. Fyrri innflutningstakmarkanir voru umreiknaðar í tolla sem skyldu svo lækka um 36% að meðaltali á framkvæmdatíma samningsins, en tollar á einstakar vörutegundir skyldu þó ekki lækka um minna en 15%.³⁵ Ofan á kjöt og mjólkurafurðir sem fluttar eru hingað til lands leggst 30% tollur á innkaupsverð auk krónutölu á hvert kíló. Lagðar eru um 360 krónur á kíló af heilum og hálfum skrokkum og 430–500 krónur á kíló af ostum.³⁶ Lítið er flutt inn á þessum tollum.³⁷

²⁹ Hér er miðað við NPCc-stuðul, OECD (2003), bls. 226. Athugið að breytingar á hlutfallinu geta bæði stafað af breytingum í teljara (verði á heimamarkaði) og nefnara (innflutningsverði).

³⁰ Erna Bjarnadóttir hagfræðingur, Bændasamtökum Íslands, samtal, desember 2003.

³¹ Við það mat var lítið á vægi liða í vísitölu neysliverðs frá Hagstofu Íslands.

³² Jón Scheving Thorsteinsson, Baugi, samtal, desember 2003.

³³ Samanburður á verði eggja er nokkrum annmörkum háður þar sem egg eru víðast hvar erlendis seld til dreifingarstöðva og markaðs-, dreifingar- og þökkunarrestnaður því ekki innifalinn í verði til bænda (Eiríkur Einarsson, fyrrverandi starfsmaður landbúnaðardeildar OECD í París, tölvupóstur, febrúar 2004).

³⁴ Eiríkur Einarsson, tölvupóstur, febrúar 2004.

³⁵ Utanríkisráðuneytið (2003): Íslenskur landbúnaður í alþjóðlegu umhverfi, bls. 22.

³⁶ Tollskrá.

³⁷ Samtal við Kristjönu Axelsdóttur, landbúnaðarráðuneytinu, febrúar 2003.

Íslendingar og aðrar þjóðir sem rituðu undir landbúnaðarsamninginn 1995 gengust undir það að leyfa innflutning á kjöti á lægri tollum sem næmi tilsettu hlutfalli af innlendri neyslu á árunum 1986–1988. Á lágmarkstollum voru fyrst 3% af innlendri neyslu á árunum 1986–1988, en nú 5%.³⁸ Sem dæmi um afsláttinn sem veittur er má nefna að lágmarkstollur á nautalundum er rúmar 500 krónur á kíló, en fullur tollur tæpar 1.500 krónur á kíló auk 30% tolls á innkaupsverð. Kvótar fyrir innflutning á kjúklingum og svínakjöti fyllast iðulega. Kvótarnir eru þá seldir á uppboði en salan jafngildir tolli og þokar verðinu upp á við. Kvótar fyrir innflutning á nautakjöti hafa hins vegar hvergi nærri fyllst.³⁹ Þá ber að hafa í huga að mun meira er nú neytt af kjúklingum og svínakjöti en á þeim árum sem kvótarnir eru miðaðir við þannig að innflutningskvótar, samkvæmt WTO-samningi, eru langt undir 5% af núverandi neyslu. Leyfi yfirdýralæknis þarf fyrir innflutningi á ósoðnu kjöti. Ekki er leyft að flytja inn kjöt af skepnum sem fengið hafa hormón (en þau má til dæmis gefa í Bandaríkjunum) eða hafa verið meðhöndlaðar með fúkkalyfjum.⁴⁰ Ekki er veittur afsláttur af tollum á öllum búvörum, til dæmis er kindakjöt ekki flutt hingað á slíkum kjörum. Árið 2001 var heildarinnflutningur kjöts um hálf prósenta kjötneyslu hér á landi. Innflutningurinn tvöfaldaðist árið 2002 en hann hefur þó varla teljandi áhrif á kjötverð hér á landi eins og er.⁴¹

Landbúnaðarkafli WTO-samninganna frá 1995 nær til allra búvara. Samkvæmt honum má því flytja hingað mjólkurvörur og egg. Þó þarf leyfi yfirdýralæknis fyrir innflutningi á vörum úr ógerilsneyddri mjólk. Seldir eru á uppboði innflutningskvótar á lágmarkstollum. Nokkuð er flutt hingað af ostum, einkum tegundum sem ekki eru framleiddar hér, og jógúrt. Í krónum talið nam ostainnflutningurinn hingað til lands innan við 2% af innanlandsneyslu árið 2001 en jókst heldur árið eftir.⁴² Innflutningur á öðrum mjólkurvörum hefur numið um 1% af neyslu. Líkast til hefur innflutningurinn ekki breytt miklu um verð á þessum vörum hér á landi.

Snemma árs 2002 lækkuðu tollar á ýmsu grænmeti og kartöflum. Allir tollar voru felldir niður af gúrkum, tómötum og papriku. Á móti voru teknar upp beinar greiðslur til bænda. Verð á grænmeti til neytenda lækkaði líklega um nálægt 15% af þessum sökum.⁴³ Í landbúnaðarskýrslu OECD kemur þó fram að grænmetisverð á Íslandi sé enn yfir heimsmarkaðsverði.⁴⁴ Þetta hefur reyndar ekki áhrif á tölur OECD um stuðning íslenskra neytenda við landbúnað. Stofnunin leggur mat á stuðning við framleiðslu kjöts hér á landi (annars en hrossakjöts), mjólkur og ullar og jafnar þeim styrk út yfir aðrar greinar landbúnaðar.⁴⁵ Rétt er að geta þess að innflutningshömlur eru ekki úr sögunni á öllum tegundum grænmetis. Lagður er tollur á innfluttar kartöflur og kál þegar innlend framleiðsla er á markaði. Þá er allt árið lagður á 80 króna tollur á kílóíð af innfluttum sveppum í því skyni að vernda einn innlendan sveppaframleiðanda.⁴⁶

³⁸ Utanríkisráðuneytið (2003), bls. 22.

³⁹ Samtal við Kristjönu Axelsdóttur, landbúnaðarráðuneytinu, nóvember 2003.

⁴⁰ Halldór Runólfsson, yfirdýralæknir, samtal desember 2003.

⁴¹ Hagstofa Íslands, eigin útreikningar.

⁴² Hér er borið saman verð á innfluttum osti á hafnarbakka (cif) og útsöluverð.

⁴³ Samanber umfjöllun í 8. kafla skýrslunnar.

⁴⁴ OECD (2003): *Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation*, bls. 166.

⁴⁵ OECD (2003): *Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation*, bls. 16.

⁴⁶ Landbúnaðarráðuneytið (2003), reglugerð nr. 705.

Tafla 7.3 Tilfærslur frá neytendum til bænda og heildarneysla matar og drykkjar.

	1986–1988	2000–2002
Tilfærslur frá neytendum til bænda, milljarðar króna á ári	6,5	5,6
Heildarneysla matar og drykkjar á ári, milljarðar króna á ári	25,0	71,1

Heimildir: OECD (2003): *Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation*, bls. 246, Hagstofa Íslands.

Í töflu 7.3 sést að tilfærslur frá neytendum til bænda hafa dregist saman á undanförunum árum. Samkvæmt tölum OECD hafa þær minnkað úr fjórðungi af heildarneyslu matar og drykkjar í innan við 10 prósent. Ef tölurnar væru túlkaðar bókstaflega mætti gera ráð fyrir að matarreikningur landsmanna lækkaði um 5–10% ef innflutningshömlum væri aflétt. Því verður að taka með vissum fyrirvara, eins og áður kom fram, til dæmis vegna þess að erfitt kann að vera að flytja sumar vörur hingað. Þá vantar mismun á sláturkostnaði hér og annars staðar. Óhætt er að fullyrða að kostnaðurinn sé mun meiri hér á landi en í grannlöndunum.⁴⁷ Þá má ekki gleyma því að hátt matarverð er aðeins hluti af stuðningi við íslenskan landbúnað. Heildarstuðningur við landbúnað hefur verið talinn 12–13 milljarðar á ári undanfarin ár. Tæpan helming borga landsmenn í matarverði en rúman helming með sköttum.

7.2 Þróun matarverðs í Svíþjóð og Finnlandi eftir inngöngu í Evrópusambandið

Árið 1990 voru matvörur 55–65% dýrari í Noregi, Svíþjóð og Finnlandi en að meðaltali í Evrópubandalaginu (sjá mynd 7.1). Í Evrópusambandinu er verslun með matvörur frjáls að því marki sem fjarlægðir og sjúkdómavarnir leyfa. Því mátti búast við að mjög yrði þrengt að landbúnaði í löndunum þremur ef þau gengju í bandalagið, eins og stjórnvöld þeirra allra unnu að á þeim tíma. Eins og síðar kom á daginn gengu Svíar og Finnar í Evrópusambandið árið 1995 en Norðmenn felldu aðildarsamning í þjóðaratkvæðagreiðslu. Svíar bjuggu sig undir aðildina með því að umbylta landbúnaðarstefnu sinni.⁴⁸ Þá varð fall finnska marksins og sænsku krónunnar um ríflega tuttugu prósent gagnvart þýska markinu á árunum 1991 til 1994 til þess að styrkja samkeppnisstöðu landbúnaðar þessara ríkja gagnvart löndum sunnar í álfunni. Svipað átti sér reyndar stað í Noregi, en gengi norsku krónunnar lækkaði um um það bil tíu prósent gagnvart þýsku marki á sama tíma. Auk þess var tekinn upp sérstakur norrænn kafli í landbúnaðarstefnu Evrópusambandsins. Hann felur í sér að Finnum er heimilt að styrkja landbúnað sinn um 35% meira en öðrum aðildarþjóðum, að Svíum undanskildum.⁴⁹

Verð á matvörum stóð nokkurn veginn í stað í Svíþjóð frá 1994 til 1995 en lækkaði um 7% árið 1996. Neysluverðsvísitala í heild hækkaði um 2,5% árið 1995 og 0,4% árið 1996.⁵⁰ Verðlækkun á mat seinna árið tengist því líklega fyrst og fremst að Svíar lækkuðu virðisaukaskatt á matvörum úr 21% í 12% í ársbyrjun 1996.⁵¹ Jafnframt voru vörugjöld afnumin af matvörum í Svíþjóð. Í Finnlandi jukust beinar greiðslur hins opinbera til bænda við Evrópusambandsaðild, en búvöruverð til bænda lækkaði um tugi prósent. Almennt jókst samkeppni bæði í landbúnaði og á matvörumarkaði.

⁴⁷ Eiríkur Einarsson, tölvupóstur, febrúar 2004.

⁴⁸ Bruksås, Myran og Svennebye (2001): *Prisnivå på matvarer I de nordiske land, Tyskland og EU 1994–2000*, bls. 18.

⁴⁹ Utanríkisráðuneytið (2003): *Íslenskur landbúnaður í alþjóðlegu umhverfi*, bls. 43.

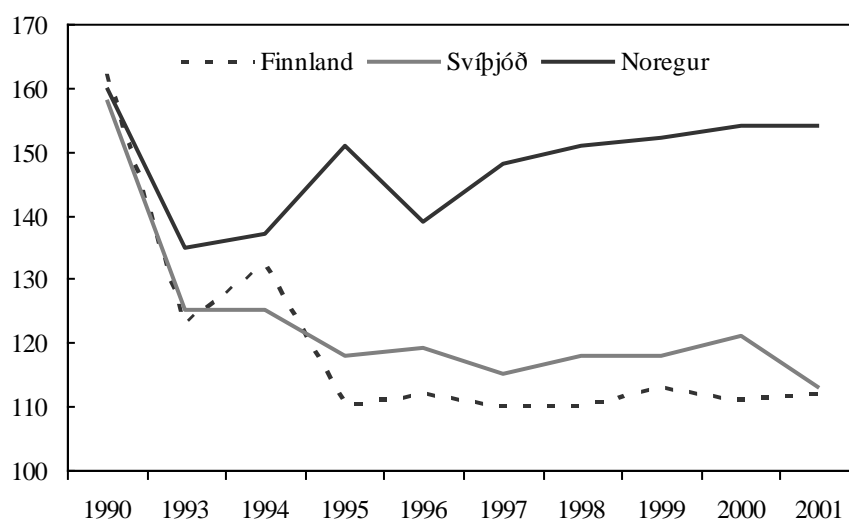
⁵⁰ Løyland, Gudem (2000): *Matpriser 1980–2000, NILF*, bls. 10.

⁵¹ Løyland, Gudem (2000), bls. 11.

Verð til bænda á kjöti og öðrum dýraafurðum lækkaði að meðaltali um 40–50% en verð til kornframleiðenda lækkaði um 50%.⁵² Mest lækkaði verð til eggjabænda, eða um 70%, en það hefur síðan hækkað aftur. Matarverð til neytenda lækkaði hins vegar aðeins um nálægt 10% við inngönguna í Evrópusambandið. Á sama tíma breyttist vísitala neysluverðs í heild mjög lítið. Kjöt lækkaði mest, eða um 20%, fyrsta árið eftir aðild. Á árunum 1995–2000 hækkaði neysluverðsvísitala um 8% en matarverð um 2%.⁵³ Virðisaukaskattur á matvörum hækkaði heldur á sama tíma þegar tekið var upp sama skatthlutfall á allan mat.⁵⁴

Minni lækkun á endanlegu matarverði en á verði til framleiðenda má einkum skýra með því að framleiðendaverð er aðeins hluti af endanlegu verði matvara. Finnskir bændur svöruðu þessum verðlækkunum á afurðum sínum með því að grípa til margvíslegra hagræðingaradgerða sem leiddu til þess að framleiðni jókst verulega í landbúnaði þar. Þúum hefur fækkað um þriðjung frá því að Finnar gengu í Evrópusambandið en framleiðslan er svipuð.⁵⁵

Mynd 7.1 Matvöruverð á Norðurlöndunum (drykkur ekki meðtalinn) árin 1990–2001, 15 ríki Evrópusambandsins=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Virðisaukaskattur á matvörum hélt lengi hár í Noregi, eða 23%, eins og af öðrum neysluvörum. Í ársbyrjun 2001 hækkaði hlutfallið í 24%. Það var svo um mitt ár 2001 sem virðisaukaskattur á matvörum lækkaði í 12% í Noregi.⁵⁶

Í Evrópusambandinu utan Norðurlanda er virðisaukaskattur á mat yfirleitt ekki hærri en 14%, 7–14% lægri en skattur á öðrum vörum (sjá nánari umfjöllun um skatta í 5. kafla).

⁵² Ríflegar beingreiðslur hafa létt bændum verðlækkunina.

⁵³ Utanríkisráðuneytið (2003): Íslenskur landbúnaður í alþjóðlegu umhverfi, bls. 35–39.

⁵⁴ Bruksås, Myran og Svennebye (2001), bls. 18.

⁵⁵ Utanríkisráðuneytið (2003): bls. 52.

⁵⁶ Bruksås, Myran og Svennebye (2001), bls. 16.

Eftir inngönguna í Evrópusambandið hefur matur verið 10% dýrari í Finnlandi en að meðaltali í Evrópusambandslöndunum (að Finnlandi sjálfu meðtöldu), eða rúmlega það. Matarverð hefur lengst af verið nokkru lægra en í Svíþjóð. Mikil samkeppni hefur verið í matvöruverslun í Finnlandi undanfarin ár og hefur hlutur lítilla verslana og verslunarkeðja aukist.⁵⁷ Í Svíþjóð hafa matvörur oft verið nálægt 20% dýrari en að meðaltali í Evrópusambandinu eftir inngönguna. Nokkur umræða hefur verið um litla samkeppni í matvöruverslun. Hafa sumir kennt skorti á lágverðsverslunum um tiltölulega hátt matarverð í landinu.⁵⁸ Þrjár verslunarkeðjur eru með yfir 90% smásölu með matvörur í Svíþjóð og hefur hlutdeild þeirra lítið breyst undanfarin ár.⁵⁹

Mælingunum, sem sýndar eru á mynd 7.1, er ætlað að sýna punktstöðu á hverjum tíma en ekki verðbreytingar og verður að túlka *breytingar* í tölunum varlega.⁶⁰ Ljóst er þó að munur á matvöruverði í Svíþjóð og Finnlandi og í Evrópusambandinu er mun minni en var árið 1990. Jafnframt er ljóst að þrátt fyrir frjáls viðskipti með landbúnaðarvörur innan Evrópusambandsins jafnast ekki allur verðmunur út við aðildina.

Sem fyrr segir áttu gengishreyfingar hlut í lækun matarverðs í Svíþjóð og Finnlandi á fyrri hluta tíunda áratugarins. Norska krónan féll um svipað leyti og sænska krónan og finnska markið og um leið lækkaði hlutfallslegt matarverð þar í landi (sjá mynd 7.1). Í Noregi gekk verðlækkunin að miklu leyti til baka á seinni hluta tíunda áratugarins. Líklegt er að hlutfallslegt matarverð hefði einnig hækkað í Svíþjóð og Finnlandi á sama tíma ef ekki hefðu komið til aukin samkeppni og opnari markaðir með búvörur. Þróunina í Svíþjóð og Finnlandi má að hluta til tengja Evrópusambandsaðild landanna, en þessar breytingar hefði einnig mátt gera án þess að ganga í Evrópusambandið.

7.3 Minnkandi innflutningsvernd ef Ísland gengur í Evrópusambandið

Sérfræðingar í íslenskum landbúnaði telja líklegt að heildsöluverð mjólkurafurða frá afurðastöð myndi lækka um 10–15 krónur eða meira á mjólkurlíttra hér á landi ef Ísland gengi í Evrópusambandið. Kindakjöt myndi lækka minna í verði en mjólk, en óljóst er með áhrifin á nautakjötsverð.⁶¹ Árið 2002 var verð á svínakjöti til framleiðenda hér á landi um 50% hærra en í Svíþjóð,⁶² en innflutningur á nýju svínakjöti verður líkast til háður takmörkunum að einhverju leyti vegna sjúkdóma. Þá er talið að fjarlægðin verji íslenska kjúklingabændur að nokkru leyti fyrir erlendri samkeppni. Þetta á einkum við um nýjan kjúkling, en líklegt er að ódýr, frosinn kjúklingur verði fluttur hingað frá útlöndum. Trúlegt er hins vegar að egg verði flutt

⁵⁷ Stefán Guðjónsson (2003): Samræmd neysluverðsvísitala matar og drykkjarvöru – Samanburður og áhrifaþættir. B.Sc.-ritgerð, Bifröst, bls. 52–54.

⁵⁸ Nordisk bondeorganisation centralråd (2003): Livsmedelspriser i Norden, vad bestämmer priset?, bls. 16.

⁵⁹ Karlkjell, Mattias (2002): Axfood, Nordic food for thought, Deutsche Bank, bls.17. Stefán Guðjónsson (2003), bls. 47–49.

⁶⁰Sjá: Bruksås, Myran og Svennebye (2001): Prisnivå på matvarer I de nordiske land, Tyskland og EU 1994–2000, bls. 12.

⁶¹ Bændablaðið (2003), Áhrif á einstakar greinar, bls. 26, desember, utanríkisráðuneytið (2003): bls. 79–88.

⁶² Erna Bjarnadóttir, Bændasamtökum Íslands, samtal, febrúar 2004.

hingað til lands, en eggjabú fá um það bil helmingi hærra verð fyrir afurðir sínar hér á landi en í Svíþjóð.⁶³

Að mati OECD var afurðaverð til íslenskra bænda (NPCc) 80–90% hærra en innflutningsverð á árunum 2000–2002. Samsvarandi tala fyrir Evrópusambandið var á sama tíma um 40%.⁶⁴ Þessar tvær tölur segja ekki alla söguna um væntanlega lækkun á búvöruverði til bænda ef Íslendingar ganga í Evrópusambandið. Talan fyrir Ísland nær aðeins til þeirra landbúnaðarvara sem framleiddar eru á Íslandi, en í Evrópusambandinu er stunduð ýmis jarðyrkja sem íslenskir bændur fást ekki við. Ef Ísland gengi í Evrópusambandið yrðu íslenskir neytendur að styrkja sumar þessara greina landbúnaðar með hærra verði en þeir greiða nú. Eins og sést í töflu 7.4 hefur verð á hveiti í Evrópusambandinu verið nálægt heimsmarkaðsverði undanfarin ár. Hveiti myndi ekki hækka mikið í verði hér á landi þó að Íslendingar gengju í Evrópusambandið. Hið sama gildir um ýmsa ávexti (til dæmis banana). Verð á hrísgrjónum gæti hækkað nokkuð, en hlutur sykurbænda í verði myndi meira en tvöfaldast. Verð á sykri út úr búð myndi þó hækka mun minna. Fuglakjöt og egg gætu hins vegar lækkað mikið í verði frá því sem nú er (verð út úr búð myndi þó lækka mun minna en lesa má úr tölunum í töflu 7.4). Hér að framan voru tölur OECD túlkaðar þannig að lækka mætti matarreikning íslenskra heimila um 5–10% með því að létta innflutningshömlum með öllu af mat. Nokkuð yrði eftir af innflutningshömlum eftir að Íslendingar gengju í Evrópusambandið og nýjar hömlur myndu bætast við (flutningar á búvörum eru frjálsir innan Evrópusambandsins en Ísland yrði innan tollmúra þess). Af þessu má draga þá ályktun að matarreikningur íslenskra heimila myndi lækka um tæplega helming af fyrnefndum 5–10% ef Íslendingar tækju upp landbúnaðarstefnu Evrópusambandsins. En líkast til myndi aðildin hafa áhrif á fleiri þætti matvælaíðnaðar en búreksturinn sjálfan. Vinnslukostnaður er mjög hár hér á landi eins og fyrr er getið, en tölum OECD, sem vitnað er í hér, er aðeins ætlað að bregða ljósi á stuðning við búreksturinn. Ekki er heldur útilokað að samkeppni í verslun aukist við aðildina eins og virðist hafa orðið raunin í Finnlandi.

Tafla 7.4 Afurðaverð til bænda 2000–2002, hlutfall af innflutningsverði (NPCc).

	hveiti	hrís- grjón	sykur	mjólk	kálfa- og nauta- kjöt	kinda- kjöt	svínakjöt	fugla- kjöt	egg	annað
Evrópu- sambandið	1,0	1,2	2,2	1,7	2,5	1,2	1,3	1,6	1,0	1,3
Noregur	1,3			2,4	3,8	1,2	2,4	3,6	1,7	2,4
Ísland				2,1	2,3	1,0	1,9	6,3	3,4	1,9

Heimild: OECD (2003): Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation, bls. 240–242, 247–248 og 261–263.

7.4 Horfur í alþjóðaviðskiptum með landbúnaðarvörur

Sumarið 2003 sigldu viðræður um nýjan viðskiptasamning á vettvangi Heimsviðskiptastofnunarinnar í strand. Þegar það gerðist voru til umræðu tillögur sem hefðu leitt til meira en helmingslækkunar á framleiðslutengdum stuðningi við íslenskan

⁶³ Bændablaðið (2003), Áhrif á einstakar greinar, bls. 26, desember, utanríkisráðuneytið (2003): bls. 79–88, Eiríkur Einarsson, tölvupóstur, febrúar 2004.

⁶⁴ Hér er miðað við NPCc-hlutfall, sjá skilgreiningar í lok kaflans.

landbúnað, auk þess sem til stóð að liðka mjög fyrir innflutningi búvara. Þótt viðræður liggi niðri telja íslenskir sérfræðingar á þessu sviði víst að komist verði að samkomulagi um verulega frjálsum verslun með landbúnaðarvörur og minni heimildir til þess að veita bændum stuðning sem tengdur er framleiðslu.⁶⁵

Tæpur helmingur útgjalda Evrópusambandsins rennur til landbúnaðar.⁶⁶ Innganga fátækra landbúnaðarlanda í Austur-Evrópu myndi að óbreyttu leiða til stóráukinna útgjalda. Þetta hefur líkast til flýtt fyrir endurskoðun á landbúnaðarstefnu sambandsins sem er að ýmsu leyti í sama anda og tillögur sem legið hafa á borðum Heimsviðskiptastofnunarinnar. Í nýsamþykktri landbúnaðarstefnu sambandsins eru styrkir til bænda síður spyrtil við framleiðslu en nú og fremur tengdir byggð eða umhverfi.⁶⁷

7.5 Samantekt

Stuðningur íslenskra neytenda við bændur hefur minnkað töluvert á síðustu árum. Um þessar mundir virðist stuðningurinn vera 5–10% af matarreikningi landsmanna ef marka má útreikninga OECD (kostnaður við flutning á að koma fram í þessum tölum). Ekki er víst að talan sé alveg raunhæf, til dæmis er erfitt að flytja sumar búvörur til landsins. Kostnaður neytenda af innflutningsvernd kann líka að vera meiri en þessu nemur því að ekki er litið á kostnað af óhagkvæmri slátrun og dreifikerfi í þessari tölu.

7.6 Viðauki: Skilgreiningar á hugtökum

Afurðaverð til bænda miðað við innflutningsverð (NPCc): Þetta er mælikvarði á vernd gegn innflutningi. Talan sýnir hlutfall þess verðs sem neytendur greiða bændum („í bæjarhlaðinu“) og innflutningsverðs (sem skilgreint er á sama hátt, sjá hér á eftir).

Heildarstuðningur við landbúnað (Total Support Estimate, TSE): Fjárhæð stuðnings frá neytendum og skattgreiðendum til landbúnaðar, sem rekja má til aðgerða stjórnvalda, hver sem áhrif þeirra eru á framleiðslu, tekjur eða neyslu búvara, að frádregnum tollum. Skipta má tölunni í þrennt: tilfærslur frá skattgreiðendum, markaðsstuðning með innflutningshömlum og tilfærslur frá skattgreiðendum vegna opinberrar þjónustu við landbúnað.

Innflutningsverð (reference price, border price): Verð á vöru sem keypt er á heimsmarkaðsverði ásamt flutningskostnaði til landsins. Aðeins er talinn hlutur bænda í verðinu (verð vöru „í bæjarhlaðinu“).

Stuðningur við bændur (PSE): Fjárhæð stuðnings skattgreiðenda og neytenda við búvöruframleiðslu, eins og hún kemur frá bændum („í bæjarhlaðinu“), sem rekja má til aðgerða stjórnvalda. Munurinn á þessari tölu og heildarstuðningi (TSE) liggur í því að hér er ekki talinn kostnaður við þjónustu við landbúnað og niðurgreiðslur á búvörum.⁶⁸

⁶⁵ Bændablaðið (2003): Viðbrögð við síbreytilegum heimi, 9. des. bls. 24.

⁶⁶ Utanríkisráðuneytið (2003), bls. 42.

⁶⁷ Bændablaðið (2003), bls. 24.

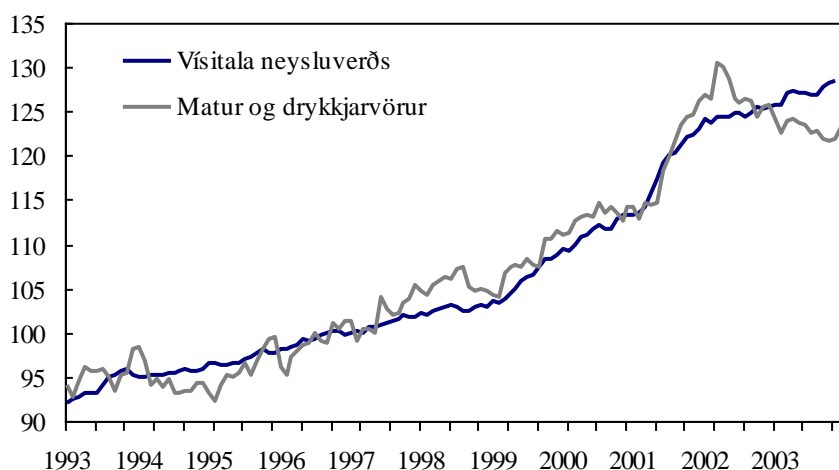
⁶⁸ Sjá orðskýringar í OECD: Agricultural Policies in OECD Countries.

8 Verðlagsþróun og samkeppni á matvörumarkaði

Í þessum kafla eru verðbreytingar á mat og drykk undanfarin ár bornar saman við almennar verðhækkanir. Litið er á matarverð í heild og einstaka vörflokka. Þá er litið á samþjöppun í verslun hér á landi og í öðrum löndum. Ennfremur er hlutdeild hagnaðar af verslun í matarverði skoðuð.

Verðþróun í almennri neyslu og verð á mat og drykk fylgdist nokkuð vel að á árunum 1993–1997, svo sem fram kemur á mynd 8.1, en frávikin aukast eftir það. Miklar sveiflur hafa orðið í verðlagi á brauði, kjöti, ávöxtum og grænmeti undanfarin ár. Allir þessir vörflokkar hækkuðu mikið í verði árið 2001 en síðan hefur verðið lækkað. Grænmetisverð lækkaði þegar tollar voru lækkaðir árið 2002 og undanfarið ár má segja að verðstrið hafi verið á kjötmarkaði. Ekki liggur þó alltaf ljóst fyrir hvar undirrót verðsveiflnanna er, þ.e. hvort hún er í framleiðslu, gengisbreytingum eða álagningu kaupmanna. Einnig getur verið varasamt að draga miklar ályktanir af verðbreytingum á stuttum tímabilum. Á mynd 8.1 kemur greinilega fram að matvörur hækka umfram annað verðlag á árunum 1997 og 2001. Aftur á móti hækka þær minna í verði en neysla almennt á seinni hluta árs 1998 og 2000. Árið 2002 og fram á haust 2003 lækka þær í verði. Á 11 árum, frá nóvember 1992 til nóvember 2003, hækkaði neysliverð í heild um 42%, en verð matar og drykkjar um 31%.⁶⁹ Lækkun virðisaukaskatts á nokkrum matvörum í ársbyrjun 1994 á mestan þátt í mismuninum (sbr. 5. kafla).

Mynd 8.1 Matvöruverð og almennt neysliverð 1992–2003, mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Á árunum 1996–1997 hækkaði verð á grænmeti og ávöxtum töluvert umfram annað verðlag. Hlutfallslegt verð þessara vara hélst svipað fyrst eftir að Samkeppnisstofnun skilaði skýrslu um samráð á markaðinum árið 2001, en eftir að tollar á ýmsum tegundum grænmetis lækkuðu snemma árs 2002 lækkuðu bæði grænmeti og ávextir mikið í verði.

⁶⁹ Árið 1992 var skiptingu framfærsluvísitölunnar í undirflokkum breytt.

Töluverðar umræður urðu um verðhækkanir á matvörumarkaði haustið 1999. Einkum beindist athyglin að hækkandi verði í stórverslunum á höfuðborgarsvæðinu og fullyrt var að þær ættu sér engar skynsamlegar skýringar aðrar en minnkandi samkeppni.⁷⁰ Um vorið þá á undan hafði Baugur keypt 10-11 búðirnar eins og vikið verður að hér á eftir.

Rammi 8.1 Vöruúrval og lágverðsverslanir

Vöruúrval er mun minna í lágverðsverslunum en öðrum matvörubúðum og veltan er miklu hraðari. Bónus býður um 2.000 vörutegundir en hefðbundnar kjörbúðir eins og Hagkaup og Nóatún yfir 10.000.⁷¹ Þetta er ein af skýringunum á lágu verði í lágverðsverslunum. Á móti kemur að neytendur þurfa stundum að kaupa aðra vöru en þeir leituðu að eða fara annað. Við endurskoðun á grunni neysluverðsvísitalu 2001 og 2002 mat Hagstofan helming verðmunar í lágverðsverslunum og öðrum búðum sem gæðamun vegna mismikils vöruúrvals.⁷² Hinn helmingurinn er metinn sem verðlækkun þegar viðskipti færast til lágverðsverslananna.

Haustið 2000 fór Bónus að taka á móti greiðslukortum. Það á vafalaust þátt í því að markaðshlutdeild verslunarinnar jókst á næstu misserum. Breytingin hafði áhrif á raunverð þó að ekki sé litið til þess þegar neysluverðsvísitalan er reiknuð út því að greiðsla frestast þegar borgað er með korti. Fram kom í viðræðum Bónuss og Visa að Bónusmenn töldu það jafngilda um 1–1,2% afslætti að taka við greiðslukorti.⁷³ Lágverðsverslanir hafa ekki einungis sótt í sig veðrið hér á landi undanfarin ár heldur einnig í mörgum grannlandanna. Í Þýskalandi er talið að hlutdeild lágverðsverslana í matvöruverslun hafi aukist úr 10% árið 1981 í tæp 30% árið 2003. Í Frakklandi var hlutdeildin tæp 3% í upphafi tíunda áratugarins, en hún er meira en 12% um þessar mundir. Bretland er undantekning en þar hefur hlutdeild lágverðsverslana um árabíl verið 5–6%.⁷⁴ Rétt er að hafa í huga að lágverðsverslanir eru af ýmsum gerðum og hlutföllin því ekki alveg sambærileg frá einu landi til annars. Þær sem bjóða minnsta þjónustu (eins og Aldi) eru með innan við 1.000 vörutegundir, en þess konar búðir þekkjast ekki hér á landi.

Verð matvarvara hækkaði um nokkur prósent umfram annað verðlag á seinni hluta árs 2001. Verð hækkaði í mörgum flokkum matvara á þessum tíma, en nefna má sérstaklega nokkra verðhækkun á kjötmarkaði, verðhækkun á brauði og hátt fiskverð. Þá hækkaði verð á vínberjum fyrir hátíðarnar, sem varð tilefni til mikillar umræðu, en verðið lækkaði aftur skömmu seinna. Umfjöllun um hátt matarverð kann að hafa ýtt undir hagsýni almennings í matarinnkaupum og eflt sókn lágverðsverslananna Bónuss, Nettós og Krónunnar. Gera má ráð fyrir að álagning á innkaupsverð seldra vara sé allt að fjórðungi minni í lágverðsverslunum en í öðrum matvöruverslunum hér á landi.⁷⁵ Hagstofan jók vægi lágverðsverslana í vísitölugrunni í desember 2001 og apríl 2002. Jafnframt var neysluverðsvísitalan lækkuð í ljósi lágs verðs í þessum

⁷⁰ Sjá til dæmis: Morgunblaðið (1999): Herferð gegn of háu verði, forystugrein, 19. desember.

⁷¹ Fundur með Jóni Björnssyni, Árna Pétri Jónssyni, forsvarsmönnum Haga, janúar 2004.

⁷² Guðrún Ragnheiður Jónsdóttir, Hagstofu, vísitöludeild, samtal, desember 2003.

⁷³ Morgunblaðið (2000): Bónus í viðræðum við Visa, 8. september.

⁷⁴ Deutsche Bank (2004): Global Food Retail, Outlook conference.

⁷⁵ Fjórðungi minni af innkaupsverðinu – það sem verslunin fær í sinn hlut minnkar þá um allt að 15% af endanlegu vöruverði.

búðum. Alls lækkaði hún um nálægt 0,4% vegna þessa og vísitala mat- og drykkjarvara lækkaði um 1,5–2%. Í fréttatilkynningu sagði að gögn frá stærstu matvöruverslunarkeðjunni og gögn úr neyslukönnun Hagstofunnar sýndu að mikil breyting hefði orðið á verslunarháttum árið 2001: „Neytendur versla nú í meira mæli en áður þar sem verð er tiltölulega lágt án þess að þjónustustig hafi breyst til muna ... [H]afa dagvöruliðir ... verið leiðréttir að því marki sem ein verslun hefur leyst aðra af hólmi og vöruverð breyst af þeim sökum.“⁷⁶ Vægi lágverðsverslana í matvöruverslun á landinu öllu var liðlega 20% árið 1999,⁷⁷ en það er líklega ekki fjarri 40% í ársbyrjun 2004.⁷⁸

Hér á eftir er nánar fjallað um verðþróun á helstu flokkum matvara undanfarinn áratug.

8.1 Brauð og kornvörur

Verð á brauði og kornvörum hækkaði nokkuð umfram annað verðlag árið 1993 en lækkaði svo aftur í upphafi árs 1994 þegar virðisaukaskattshlutfall lækkaði úr 24,5% í 14% á kornvörum. Næstu árin fylgdi verð á brauði og kornvörum nokkurn veginn almennu verðlagi.

Undir lok árs 1997 keypti Myllan-Brauð Samsölubrauð. Samkeppnisstofnun lagðist gegn kaupunum þar sem þau leiddu til yfirráða á markaði með brauð fyrir matvöruverslanir.⁷⁹ Dómstólar felldu úrskurðinn síðar úr gildi þar sem lögboðinn frestur hefði verið útrunninn.⁸⁰ Verð á brauði og öðrum kornvörum hækkaði mikið á seinni hluta árs 2001. Virðist mega tengja það gengislækkun krónunnar og hækkun á innfluttu korni. Innflutningsverð á hveiti með tryggingum og flutningskostnaði (cif) hækkaði um 26% frá 2000 til 2001 (þar munar mest um 20% hækkun á verði erlendra gjaldmiðla frá 2000 til 2001). Árið eftir lækkaði innflutningsverðið um nokkur prósent og brauðverð tók að nálgast almenna verðþróun að nýju. Afkoma Myllunnar hefur verið upp og ofan. Tap varð af rekstrinum árin 1998, ríflega 60 milljóna króna hagnaður 1999, lítils háttar hagnaður árið eftir en 60 milljóna tap árið 2001.⁸¹

⁷⁶ Hagstofa Íslands (2001): Vísitala neysluverðs í desember 2001, Vísitala neysluverðs í apríl 2002 (fréttatilkynningar), hér byggt á gagnasafni Morgunblaðsins.

⁷⁷ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn: Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 24.

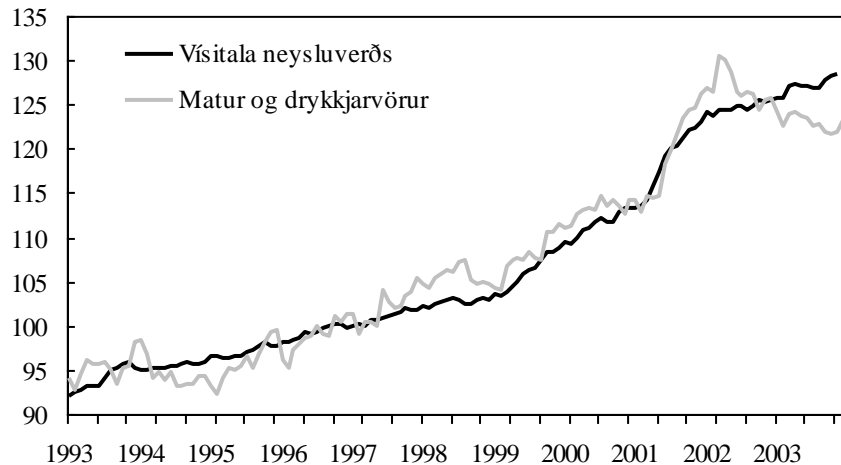
⁷⁸ Jón Scheving Thorsteinsson, Baugi, samtal, febrúar 2004, fundur með Matthíasi Sigurðssyni og fleiri forsvarsmönnum Europris, janúar 2004.

⁷⁹ Samkeppnisstofnun (1998): Yfirtaka Myllunnar-Brauðs á Samsölubakarí hf., 20. febrúar.

⁸⁰ Morgunblaðið (1998): Lögboðinn frestur útrunninn er ákvörðun var tekin, 30. apríl.

⁸¹ Morgunblaðið, gagnasafn.

Mynd 8.2 Vísitala neysluverðs og verð á brauði og kornvöru 1992–2004 (ártölin eru við upphaf hvers árs), 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

8.2 Kjöt

Kjötverð hefur mjög lítið breyst undanfarinn áratug og rúmlega það. Á ellefu árum, frá nóvember 1992 til nóvember 2003, hækkaði kjöt aðeins í verði um 5%, samkvæmt mælingu Hagstofunnar, á meðan neysluverðsvísitalan í heild hækkaði um 42%.

Kjötverð lækkaði 1993 og fram á haust 1994 en fylgdi síðan almennu verðlagi í nokkur ár. Frá því snemma árs 2002 hefur verð á kjöti aftur farið lækkandi. Mest hefur verð lækkað á svínakjöti eða um 30% frá ársbyrjun 2002 til 2004. Á sama tíma lækkaði verð á dillakjöti um 19% og verð á fuglakjöti um 14%. Mikið hefur verið fjárfest í landbúnaði undanfarin ár, einkum árin 1999 og 2000. Mest var sett í svína- og kjúklingarækt. Þess var getið að árið 2001 gat nýtt sláturhús Móa slátrað vikuframleiðslu fyrirtækisins af kjúklingum á innan við átta klukkutímum.⁸² Framleiðslugetan hefur aukist hraðar en eftirspurn í þessum greinum. Árið 2001 nam tap fyrirtækja í kjúklingarækt ríflega tvöföldu eigin fé greinarinnar í upphafi árs.⁸³ Árið eftir fór kjötverð að lækka, sem fyrr segir, einkum svínakjötsverð. Afkoma svína- og kjúklingabænda hefur verið slæm og einnig hefur dimmt yfir annarri kjötframleiðslu.⁸⁴ Svína- og kjúklingarækt mun á næstu árum búa að miklum fjárfestingum sem að miklum hluta hafa verið afskrifaðar. Það mun að einhverju leyti halda aftur af verðhækkunum. En framleiðsla hefur minnkað á svínakjöti og ekki er ólíklegt að kjötframleiðendum fækki hér á landi á næstunni.⁸⁵ Ekki er hægt að gera ráð fyrir að verðstríðið haldi lengi áfram.

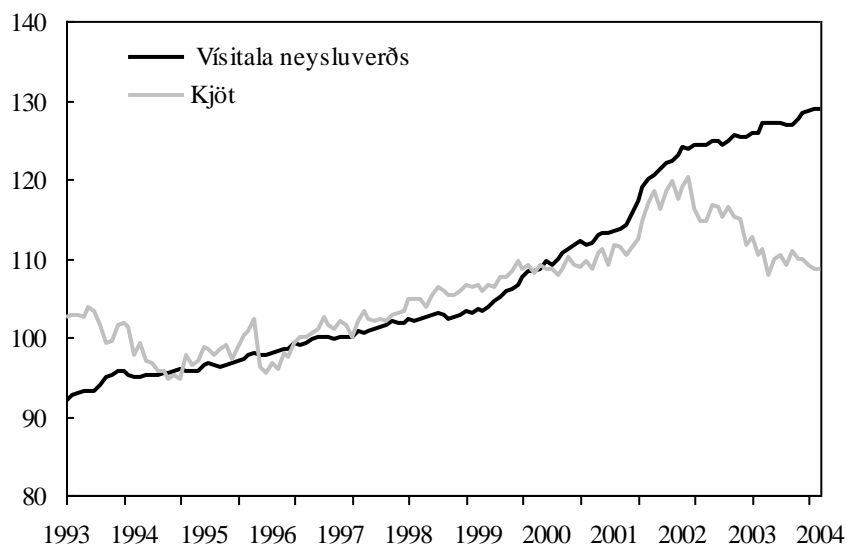
⁸² Egill Ólafsson (2001): Samþjöppun og fjárfestingar einkenna kjúklingamarkaðinn, Mbl. 31. ágúst.

⁸³ Byggt á www.hagstofa.is.

⁸⁴ Sjá til dæmis: Morgunblaðið (2003) Offramleiðsla ógnar afkomu bænda (21. september), og Morgunblaðið (2004): Töpuðu 1.240 milljónum (14. mars).

⁸⁵ Morgunblaðið (2003): Offramleiðsla ... samanber hér að ofan.

Mynd 8.3 Vísitala neysluverðs og kjötverð 1992–2004 (ártölin eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

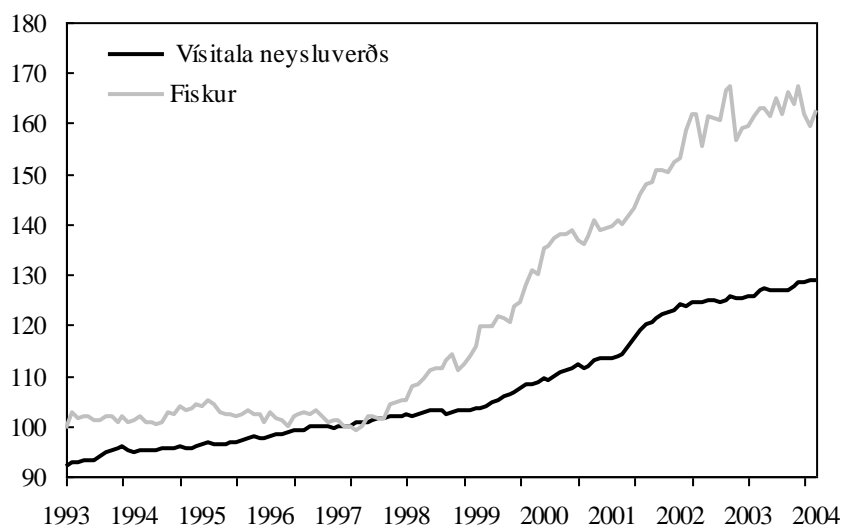

Heimild: Hagstofa Íslands

8.3 Fiskur

Árin 1992–1997 hélt fiskverð ekki í við annað verðlag hér á landi en 1998 og 1999 hækkaði fiskur um 20% umfram neysluverðsvísitöluna í heild. Segja má að þetta sé framhald á áratugalangri þróun þó að hækkunin hafi verið óvenjumikil þessi ár. Meginskýringin er mikil og vaxandi spurn eftir íslenskum fiski frá útlöndum.⁸⁶

Mynd 8.4 Vísitala neysluverðs og fiskverð 1992–2004 (ártölin eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

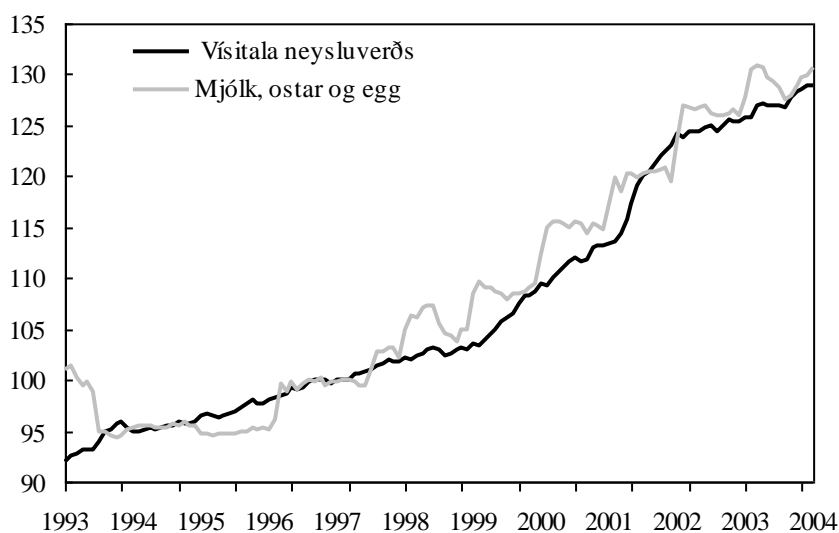
Heimild: Hagstofa Íslands.

⁸⁶ Sjá til dæmis: Morgunblaðið (1998): Kílóíð á allt að 700 krónur, 12. september.

8.4 Mjólkurvörur

Verð á mjólk, ostum og eggjum hefur fylgt almennu verðlagi undanfarin ár þegar frá er talin verðlækkun um mitt ár 1993. Heildsöluverð á mjólk er enn ákveðið af stjórnvöldum. Til stóð að það yrði gefið frjálst um mitt ár 2001 en því var frestað fram í júlí 2004.⁸⁷ Fram í október 1997 gilti einnig hámarksverð í smásölu á nokkrum mjólkurvörum. Verðið hækkar yfirleitt í byrjun hvers árs. Að mati Samkeppnisstofnunar hefur smásöluálagning hækkað eftir að hún var gefin frjáls. Hún er enn minni en á mörgum öðrum matvörum, eða 10–15% að jafnaði, en á móti bendir stofnunin á að mjólkurvörur staldri yfirleitt stutt við í búðunum.⁸⁸ Lítil álagning á mjólkurvörum kann einnig að stafa af því að viðskiptavinir hafa oft óvenjuskýra hugmynd um hvað þær eiga að kosta (svipuðu máli gegnir um kjöt). Kaupmenn leggi því oft lítið á þessar vörur í von um að þær lokki viðskiptavini inn í búðirnar.

Mynd 8.5 Vísitala neysluverðs og verð á mjólk, osti og eggjum 1992–2004 (ártölin eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

8.5 Grænmeti og ávextir

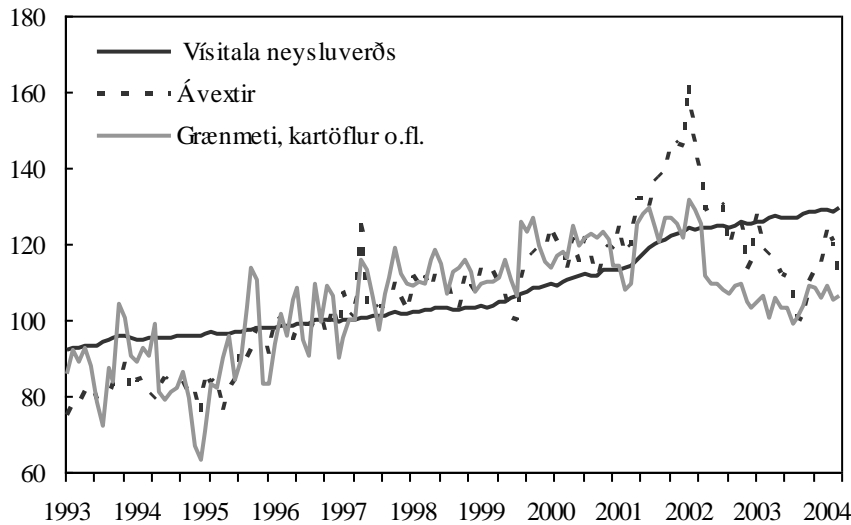
Vorið 2001 sektaði samkeppnisráð þrjú fyrirtæki, sem dreift höfðu grænmeti og ávöxtum í heildsölu, fyrir brot á samkeppnislögum. Rannsókn Samkeppnisstofnunar leiddi í ljós að árið 1995 komust fyrirtækin að samkomulagi um verð og markaðsskiptingu. Sömdu þau meðal annars um „rauð strik“ sem heildsöluverð mátti ekki fara undir. Auk þess sömdu fyrirtækin um að keppa ekki hvert við annað á tilteknum sviðum. Fram kemur í greinargerð samkeppnisráðs að samningar þessir hafi staðið fram á árið 1999.⁸⁹

⁸⁷ OECD (2003): Agricultural Policies in OECD countries, bls. 165.

⁸⁸ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn: Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 52–53.

⁸⁹ Samkeppnisráð (2001): Ólögmett samráð og samkeppnishömlur Sölufélags garðyrkjumanna, Ágætis og Mata á grænmetis-, kartöflu- og ávaxtamarkaði, ákvörðun nr. 13.

Mynd 8.6 Vísitala neysluverðs og verð á grænmeti og ávöxtum 1992–2003 (ártölin eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

Grænmetis- og ávaxtaverð hækkaði um rúm 20% umfram almennt neysluverð frá meðaltali árs 1994 til ársmeðaltals 1997 (sjá mynd 8.6). Grænmeti og ávextir vógu um 13% af vísitölu matar og drykkjar árið 1997 þannig að verðhækkunin olli um 2% hækkun í verði matar og drykkjar umfram almennt neysluverð á þessum tíma. Erfitt er að segja til um að hve miklu leyti verðhækkunin stafaði af ólöglegu samráði. Hækkun á innflutningsverði virðist eiga nokkurn þátt í henni. Kílóverð af innfluttu grænmeti, að meðtöldum tryggingum og flutningskostnaði (cif), hækkaði um meira en 30% umfram neysluverðsvísitölu frá 1994 til 1997.⁹⁰ Kílóverð af innfluttum ávöxtum hækkaði um 10–15% umfram neysluverðsvísitölu á sama tíma. Grænmeti er að miklu leyti framleitt hér en ávextir fluttir inn. Ætla má að árið 2001 hafi innflutningsverðmæti grænmetis með flutningskostnaði og tryggingum verið um þriðjungur af verði heildarneyslu á grænmeti hér á landi, að verslunarálagningu meðtalinni, en á sama tíma hafi innflutningsverð ávaxta verið um 60% af verðmæti heildarávaxtaneyslu hér á landi.⁹¹ Af skjölum Samkeppnisstofnunar má draga þá ályktun að árið 1994 hafi ríkt verðstríð á grænmetis- og ávaxtamerkaði hér á landi. Verðstríð taka yfirleitt enda, til dæmis með því að einhver dettur út af markaðinum. Ekki verður séð að verð á grænmeti og ávöxtum hafi lækkað að ráði miðað við aðrar vörur og þjónustu þegar upp komst um samráðið. Líklegasta skýringin er sú að innflutningsverð á grænmeti og ávöxtum, með tryggingum og flutningskostnaði, hækkaði um 20–30% frá 2000 til 2001. Kom þar til 20% hækkun á gengi erlendra gjaldmiðla gagnvart krónunni og nokkur verðhækkun ávaxta og grænmetis í upprunalöndum. Grænmeti og ávextir lækka ekki í verði hér á landi fyrr en árið 2002. Í febrúar það ár féllu niður 30% verðtollar á grænmeti sem ræktað er utan dyra, sveppum og kartöflum, en komið var á magntolli (krónum á kíló) í staðinn. Allir tollar voru felldir niður af gúrkum, tómötum og paprikum. Teknar voru upp beingreiðslur til bænda til þess að rétta hlut þeirra. Rætt var um að verð á grænmeti til neytenda gæti

⁹⁰ Kílóverð er að vísu varasamur mælikvarði á verð því að það er mishátt eftir grænmetistegundum og mismikið er flutt inn af einstökum tegundum frá ári til árs.

⁹¹ Lauslegt mat út frá innflutningsskýrslum Hagstofu og tölum um einkaneyslu.

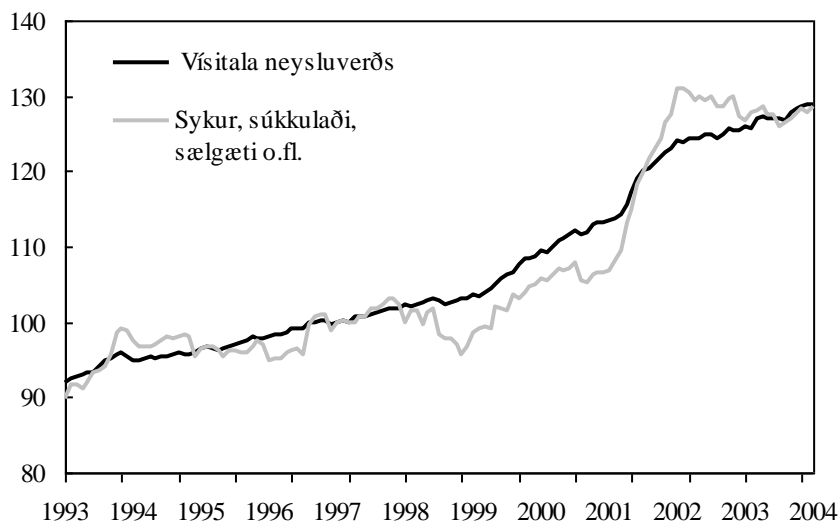
lækkað um 15% af þessum sökum.⁹² Það gekk nokkurn veginn eftir því að meðalverð á grænmeti lækkaði um 14% frá mars 2002 til febrúar 2003. Grænmetisverð lækkaði um 17% miðað við neysluverð í heild á þessum tíma. Verð á grænmeti í Frakklandi, reiknað í íslenskum krónum, lækkaði um 4% á þessum tíma og grænmetisverð í Þýskalandi lækkaði um 14%, reiknað í krónum.⁹³ Á sama tíma lækkaði verð á ávöxtum hér á landi um 10% eða um 14% miðað við almennt neysluverð. Verðlækkun erlendis og styrking krónunnar kemur þar einnig við sögu. Ávaxtaverð í Frakklandi lækkaði á þessum tíma um 6%, reiknað í krónum, og í Þýskalandi lækkaði það um 10%.⁹⁴ Væntanlega er þetta meginskýringin á verðlækkuninni á ávöxtum. Nærri lagi lætur að verðlækkun á grænmeti og ávöxtum togi verð á mat- og drykkjarvöru niður um 1,5% miðað við almennt neysluverð á þessum tíma.

Ekki er að sjá að miklar breytingar hafi orðið á verði grænmetis frá því snemma árs 2003 en verð á ávöxtum hefur sveiflast nokkuð.

8.6 Sælgæti og sykur

Verð á sælgæti og sykri lækkaði nokkuð árið 1998 en hækkaði svo umfram annað verðlag árið 2001. Frá ársbyrjun 2002 hefur verð í þessum flokki heldur lækkað. Þegar litið er á allt tímabilið frá 1992 hefur verð á sælgæti og sykri hækkað álíka mikið og vísitala neysluverðs. Hráefni til sælgætisgerðar er nær allt flutt inn, en markaðshlutdeild innlends iðnaðar á sælgætismarkaði er 70–80% að mati Samkeppnisstofnunar. Núi Síriús er stærsti sælgætisframleiðandinn en auk hans eru hér nokkrar aðrar sælgætisgerðir.⁹⁵ Smásöluálagning er há, 40–50%, að mati Samkeppnisstofnunar, en álagningin virtist ekki hafa breyst mikið á árunum 1996–2000.⁹⁶

Mynd 8.7 Vísitala neysluverðs og verð á sykri, súkkulaði, sælgæti o.fl. 1992–2004 (ártölín eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

⁹² Morgunblaðið (2002): Verð á grænmeti gæti lækkað um 15% 6. febrúar.

⁹³ Samræmd neysluverðsvísitala, Eurostat, Seðlabanki Íslands, eigin útreikningar.

⁹⁴ Samræmd neysluverðsvísitala, Eurostat, Seðlabanki Íslands, eigin útreikningar.

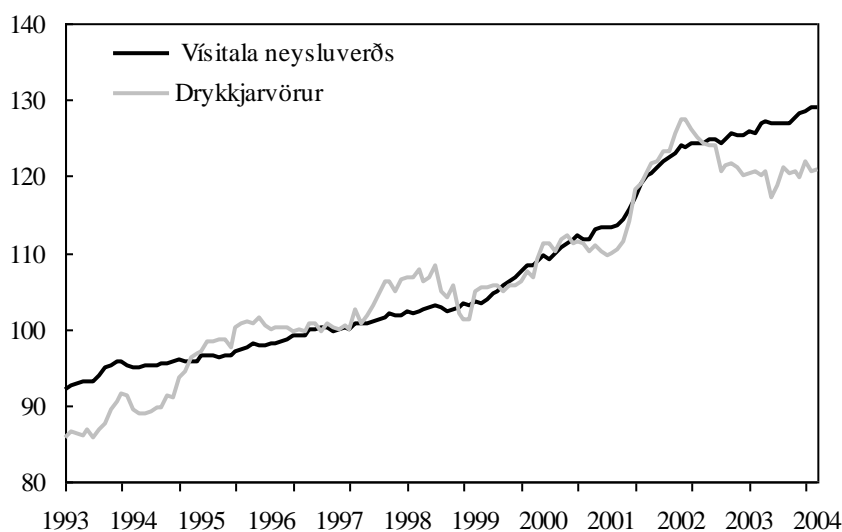
⁹⁵ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn. Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 61.

⁹⁶ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 62.

8.7 Drykkjarvörur

Verð á drykkjarvörum hefur sveiflast nokkuð undanfarin ár. Það hækkaði meira en annað verðlag árin 1994, 1997 og 2001 en jafnaði sig fljótlega aftur. Frá 1992 til ársbyrjunar 2004 hafa drykkjarvörur hækkað jafnmikið í verði og vísitala neysluverðs í heild. Kaffi, te og kakó veða tæplega fjórðung af útgjöldum til drykkjarvara hér á landi, samkvæmt könnun Hagstofu. Samkeppnistofnun sá merki um hækkandi smásöluálagningu á kaffi á nokkrum árum fram til ársins 2000. Verð á kakói hækkaði um 30% árið 2001, samkvæmt verðmælingu Hagstofunnar, en hefur heldur lækkað síðan. Heimsmarkaðsverð á kaffi og gengi gjaldmiðla hefur afgerandi áhrif á kaffiverð hér á landi, að mati Samkeppnisstofnunar.⁹⁷ Kakó og te er einnig erlent og má ætla að sveiflur á heimsmarkaði ráði einnig mestu um verðbreytingar þar. Gosdrykkir, safar og vatn veða ríflega þrjú fjórðuhluta í drykkjarvöruútgjöldum á Íslandi, samkvæmt neyslukönnun Hagstofu. Samkeppnisstofnun taldi sig sjá merki um hækkandi smásöluálagningu á ávaxtasafa á árunum 1996 til 2000. Smásöluálagning á gosi og ávaxtasafa var að jafnaði há, eða 30–50%.⁹⁸ Hráefnið í ávaxtasafa og gosdrykkjum er að miklu leyti erlent þegar vatnið er frátalið. Gengislækkun krónunnar 2001 og síðan styrking hennar ásamt verðsveiflum á verði ávaxta á heimsmarkaði eiga að líkindum mestan þátt í sveiflum á verði drykkjarvara undanfarin ár (sjá kafla um grænmeti og ávexti hér að framan).

Mynd 8.8 Vísitala neysluverðs og verð drykkjarvöru 1992–2004 (ártölin eru við upphaf hvers árs), mars 1997=100.

Heimild: Hagstofa Íslands.

8.8 Samþjöppun í matvöruverslun

Umræða um matarverð hér á landi hefur undanfarin ár að miklu leyti snúist um samþjöppun í verslun. Hér á eftir er sagt frá sameiningu verslana og rætt um áhrif hennar á samkeppni og vöruverð. Leitað er svara við nokkrum spurningum. Geta verslanir nú lagt herra verð á vöru en áður í skjóli minni samkeppni? Geta ný fyrirtæki brotist inn á markaðinn? Hefur afkoma verslunar batnað og hvaða þátt á hagnaðurinn í vöruverði hér á landi?

⁹⁷ Samkeppnisstofnun (2001): bls. 66.

⁹⁸ Samkeppnisstofnun (2001): bls. 68.

Árið 2001 var rúmlega fjórðungur matar og drykkjar hér á landi keyptur í 25 stórmörkuðum.⁹⁹ Verslunarkerðjur hafa lengi verið öflugar í matvöruverslun hér á landi en eftir miðjan níunda áratug tuttugustu aldar hófst mikil samþjöppun í greininni.¹⁰⁰ Kaupmönnum hefur fækkað og mestöll verslunin komist í hendur fárra fyrirtækja. Árið 1988 var talið að Hagkaup og KRON réðu til samans yfir um helmingi matvöruverslunar á höfuðborgarsvæðinu.¹⁰¹ Ári síðar var fyrsta Bónusbúðin opnuð, lágverðsverslun að erlendri fyrirmynd. Árið 1992 keyptu Hagkaup helmingshlut í Bónus, sem þá rak einnig 10-11 búðirnar. Þá töldu forsvarsmenn verslananna að markaðshlutdeild þeirra í matsölu á suðvesturhorninu væri 35% en 30% á landinu öllu.¹⁰² Þeir lögðu áherslu á að markmiðið með sameiningunni væru hagkvæmari innkaup en búðirnar myndu keppa eftir sem áður.¹⁰³ Komið var á fót sameiginlegri birgðastöð fyrir verslanirnar, Baugi (sem nefnist nú Aðföng). Nokkru eftir kaup Hagkaupa á hlut í Bónus keypti Eiríkur Sigurðsson hlut Bónuss og Hagkaupa í 10-11 verslununum.¹⁰⁴

Rammi 8.2 Verðlagseftirlit og samkeppni

Á árunum 1970–1983 giltu lög um verðstöðvun hér á landi, auk þess sem álagning verslana var lögbundin. Ekki var þó eiginleg verðstöðvun á þessum tíma, heldur var verðlagsyfirvöldum falið að koma í veg fyrir „óþarfar“ verðhækkningar.¹⁰⁵ Verðlagsstofnun auglýsti hámarksverð á flestum vörum og verslanir settu það verð yfirleitt upp. Segja má að verðsamkeppni hafi ekki komist á í verslun hér á landi fyrr en lög um verðstöðvun og hámarksálagningu voru úr sögunni. Á árunum upp úr 1985 var samkeppni mjög hörð í matvöruverslun á höfuðborgarsvæðinu.¹⁰⁶ Margar verslanir voru reknar með miklum halla og gjaldþrot voru tíð. Má nefna þrot Víðis (1988), Kjötmiðstöðvarinnar (1988), Grundarkjörs (1990) og Miklagarðs (1993). Aðrar verslanir þurftu því á þessum árum að keppa við taprestur sem birgjar, bankar og skattgreiðendur borguðu á endanum. Að mati Samkeppnisstofnunar var samkeppni í matvöruverslun mjög virk fram á miðjan tíunda áratuginn, þrátt fyrir nokkra samþjöppun í eignarhaldi á matvöruverslunum.¹⁰⁷ Hér skiptir máli að markaðssvæði matvöruverslana hefur stækkað mikið. Fólk sækir ekki lengur brýnustu nauðsynjar gangandi heldur er ekið milli borgarhverfa og jafnvel landshluta til þess að gera góð kaup. Verðlagsstofnun hefur um langt árabil staðið fyrir verðkönnunum og síðar einnig neytendasamtök, launþegasamtök og dagblöð. Þær hafa eflt verðskyn og ýtt undir samkeppni um verð. Þá leikur lítil vafi á því að hjöðnun verðbólgu frá árinu 1990 eflði verðskyn og samkeppni.

Á árunum 1993 og 1994 bárust Samkeppnisstofnun kvartanir yfir viðskiptaháttum Bónuss sf. og Baugs hf. frá Félagi íslenskra stórkaupmanna, Samtökum iðnaðarins og

⁹⁹ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn: Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 27, stofnunin notar orðið dagvöruverslun, en dagvörur eru auk matvöru ýmsar hreinlætis- og snyrtivörur.

¹⁰⁰ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 78.

¹⁰¹ Morgunblaðið (1988), 6. október, Þeir hæfustu lifa af.

¹⁰² Morgunblaðið (1992), 8. ágúst, Kaup Hagkaups á helmingshlut í Bónus: Hagkvæmari innkaup geta leitt af sér lægra vöruverð, segja forsvarsmenn fyrirtækjanna.

¹⁰³ Morgunblaðið (1992): Kaup Hagkaups.....

¹⁰⁴ Morgunblaðið (1993) 29. desember : 10-11 senn í Borgarkringlunni.

¹⁰⁵ Viðskiptaráðherra (1992): Frumvarp til samkeppnislaga, greinargerð.

¹⁰⁶ Guðmundur Ólafsson (2001): Yfirlit yfir verðþróun, bls. 6–7.

¹⁰⁷ Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn: Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000, bls. 6.

Félagi dagvörukaupmanna. Kvartað var yfir því að þessi fyrirtæki krefðust mikils afsláttar af birgjum í krafti sterkrar stöðu sinnar, þau nytu kjara sem væru í hróplegu ósamræmi við þau kjör sem aðrar verslanir nytu og að vörur væru seldar undir kostnaðarverði. Í úrskurði samkeppnisráðs frá í febrúar 1995 kom fram að það taldi Baug vera ráðandi á matvörumarkaði. Hins vegar hefðu ekki komið fram gögn sem sýndu að Baugur, Bónus og Hagkaup nytu óeðlilegra viðskiptakjara né að þau misbeittu markaðsráðandi stöðu sinni. Var því ekki talin ástæða til að hlutast til um þetta mál. Úrskurðinum var áfrýjað til áfrýjunarnefndar samkeppnismála sem staðfesti niðurstöður ráðsins.¹⁰⁸

Tafla 8.1 Áætluð markaðshlutdeild matvöruverslana, skipt eftir eignarhaldi.

	1996	2000
Baugur	35%	43-44%
Kaupás	-	22-23%
Samkaup	4%	7-8%
KEA	6%	9-10%
Kaupfélag Árnesinga	3%	-
Önnur kaupfélög	8%	3-4%
Þín verslun	8%	3-4%
Fjarðarkaup	4%	3-4%
10-11	5%	-
11-11	2%	-
Nóatún	10%	-
Aðrar verslanir	15%	6-7%

Heimild: Samkeppnisstofnun (2001): Matvörumarkaðurinn: Verðlagsþróun í smásölu 1996–2000.

Vorið 1999 runnu Nóatún, Kaupfélag Árnesinga og 11-11 saman í Kaupás.¹⁰⁹ Í ársbyrjun 2001 sameinuðust Matbær, sem KEA átti, og Samkaup, sem var í eigu Kaupfélags Suðurnesja og fleiri.¹¹⁰ Samkaup/Matbær og Kaupás reka ásamt fleirum birgðastöðina Búr sem stofnuð var 1996.¹¹¹

Vorið 1999 keypti Baugur, móðurfélag Bónuss og Hagkaupa, Vöruveltuna, móðurfélag 10-11 verslananna. Þá var talið að hlutdeild hennar í matvöruverslun á höfuðborgarsvæðinu væri 7–8%.¹¹² Eftir sameininguna nam hlutur Baugs í þessum markaði tæpum 60% að dómi Samkeppnisstofnunar.¹¹³

Samkeppnisráð taldi að Baugur hefði þegar verið í ráðandi stöðu í matvöruverslun á höfuðborgarsvæðinu fyrir kaupin á Vöruveltunni. Hins vegar var það mat ráðsins að í ljósi nýfallins hæstaréttardóms um sameiningu Flugleiða við keppinaut hefði markaðsráðandi staða Baugs ekki aukist nægjanlega til þess að hægt væri að hlutast til um kaupin.¹¹⁴ Næstu misseri urðu nokkrar umræður um hækkun matvöruverðs umfram tilefni. Samkeppnisstofnun kannaði málið að beiðni ríkisstjórnarinnar og skilaði skýrslu vorið 2001. Þar segir meðal annars að á rúmu ári, frá janúar 1999 til

¹⁰⁸ Samkeppnisráð: Ákvörðun nr. 7/1995: Kvartanir yfir viðskiptaháttum Bónusar sf. og Baugs hf. Áfrýjunarnefnd samkeppnismála: Úrskurður í máli nr. 11/95.

¹⁰⁹ Morgunblaðið (1999): Þrjátíu og þrjár verslanir með níu milljarða veltu, 23. mars.

¹¹⁰ Morgunblaðið (2000): Þriðja stærsta matvörukeðjan í landinu, 30. desember.

¹¹¹ GJ Fjármálaráðgjöf (2002) Matvörumarkaðurinn, bls. 3.

¹¹² Morgunblaðið (1991), 26. maí, „Er nú með rúmlega 50% markaðshlutdeild“.

¹¹³ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 7.

¹¹⁴ Samkeppnisstofnun (1999): Ákvörðun nr. 18/1999.

mars 2000, hafi vísitala dagvöru hækkað um 10% á sama tíma og aðrar vörur í vísitölu neysluverðs „hækkuðu minna“ (neysluverðsvísitalan í heild hækkaði um rúm 6% á þessum tíma). Dagvara er auk matar og drykkjar ýmsar hreinlætisvörur. Af þessu dregur stofnunin þá ályktun: „... að í kjölfar samruna sem varð á matvörumarkaðinum á fyrri hluta árs 1999 hafi samkeppni minnkað og það hafi leitt til aukinnar álagningar hjá smásöluverslunum.“¹¹⁵ Í þessum orðum Samkeppnisstofnunar fólst ekki ásökun um samráð á matvörumarkaði heldur aðeins að samkeppni væri ekki eins beitt og áður. Ekki þarf beint samráð til þess að álagning hækki. Það getur hæglega gerst með óháðum ákvörðunum hjá verslunum sem hafa auga hver með annarri úr hæfilegri fjarlægð. Erfitt er að heimfæra tölur Samkeppnisstofnunar upp á gögn um hækkingu matar- og drykkjarverðs á þeim tíma sem skoðaður er. Frá janúar 1999 til mars 2000 hækkuðu bæði matur og drykkur í neysluverðsvísitölunni um 6%, eða jafnmikið og neysluverðsvísitalan í heild. Ef litið er á desember 1998 til mars 2000 hækka matur og drykkur hins vegar í verði um tæp 9% en öll neysluverðsvísitalan um tæp 7%. Niðurstaðan breytist með öðrum orðum töluvert þegar athugunartímabilið er lengt um mánuð. Það sýnir að varasamt er að draga stórar ályktanir af stuttum tímabilum.¹¹⁶

Í skýrslu Samkeppnisstofnunar árið 2001 er því haldið fram að sameining matvöruverslana hafi ekki aðeins styrkt stöðu þeirra gagnvart neytendum heldur einnig gagnvart innlendum birgjum. Þar segir að kaupendastyrkur verslunarkeðja hafi leitt til verslunarháttá sem kunnir að vera andstæðir samkeppnislögum.¹¹⁷ Því sé til dæmis haldið fram að verslunarkeðja nokkur hefði strax hætt viðskiptum við birgja þegar þeir hefðu ekki orðið við kröfum um aukinn afslátt.¹¹⁸

Þjóðhagsstofnun komst árið 2000 að þeirri niðurstöðu að innfluttar mat- og drykkjarvörur hefðu hækkað í verði um 1% frá fyrstu 11 mánuðum ársins 1998 til sama tíma 1999 en innflutningsverð varanna hefði þá lækkað um 2%.¹¹⁹ Seðlabankinn kannaði verðþróun matvara í viðskiptalöndum Íslendinga og verð innfluttrar matvöru á árunum 1997 til ársbyrjunar 2002. Niðurstaðan var sú að ekki væri hægt að hafna þeirri tilgátu með tölfræðiprófum að leitni í erlendu verði og verði innfluttrar matvöru (hvort tveggja mælt í erlendri mynt) væri hin sama. Niðurstaða bankans er því sú að ekki sé svo að sjá, þegar litið sé yfir tímabilið (1997–2002) í heild, að verð innfluttrar matvöru hafi þróast óeðlilega. Sveiflur séu hins vegar mun meiri í verði innfluttrar matvöru reiknuðu í erlendum gjaldmiðlum en í matvöruverði erlendis. Það er skoðun bankans að sveiflurnar tengist að miklu leyti töfum á áhrifum gengisbreytinga á verð í íslenskum krónum. Með öðrum orðum hika menn við að breyta verði þegar innflutningsverð breytist.¹²⁰ Þetta er alþekkt niðurstaða, samanber þá niðurstöðu breska fjármálaráðuneytisins að gengishreyfingar séu aðalskýring hreyfinga í hlutfallslegu verðlagi í Bretlandi miðað við önnur lönd undanfarin tíu ár.¹²¹

¹¹⁵ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 6.

¹¹⁶ Sjá einnig GJ Fjármálaráðgjöf (2002): Matvörumarkaðurinn, Verðþróun eftir sameiningar á matvörumarkaði, maí, bls. 27–28 og víðar.

¹¹⁷ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 6.

¹¹⁸ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 13.

¹¹⁹ Seðlabanki Íslands (2002), Peningamál, febrúar, bls. 3.

¹²⁰ Seðlabanki Íslands (2002), bls. 7–8.

¹²¹ HM Treasury (2003): Prices and EMU, bls. 22–23.

Rammi 8.3 Styrkur birgja og smásala

Í skýrslu Samkeppnisstofnunar frá 2001 kemur fram að áður fyrr hafi birgjar haft mjög sterka stöðu í samningum við kaupmenn, en það hafi breyst þegar stórmarkaðir og lágverðsverslanir komu til sögunnar. Eftir að samningurinn um Evrópskt efnahagssvæði tók gildi árið 1994 voru einkaumboð úr sögunni og verslunarkeðjur fóru að flytja inn vörur í samkeppni við heildsala. Segir stofnunin að þá hafi nokkurt jafnræði ríkt á markaðinum um tíma. Með aukinni samþjöppun á smásölustigi eftir 1995 hafi samningsstaða matvöruverslana gagnvart birgjum svo batnað til muna.¹²²

Aukinn styrkur smásala í samningum við birgja leiðir aðeins til lægra útsöluverðs ef samkeppni er hörð í smásölu. Hitt er algengara að mikið afl einnar smásöluverslunar gagnvart birgjum fari saman við sterka stöðu í samkeppni við aðra smásala. Smásali með yfirburðastöðu á markaði getur óbeint valdið smærri smásölum auknum kostnaði og þannig skekkt samkeppnisstöðuna enn frekar. Þeirri hugmynd hefur verið varpað fram að birgðahús, eins og Aðföng og Búr, verði skikkuð til þess að bjóða öllum smásölum sömu kjör. Með þeirri aðferð nýtist stærðarhagkvæmni í heildsölu og vörudreifingu án þess að samkeppni í smásölu skaðist.¹²³

Í skýrslunni frá 2001 ber Samkeppnisstofnun saman álagningu í smásöluverslun árin 1996 og 2001. Stofnunin kemst að því að heildsöluverð dagvara með afslætti hafi hækkað um nálægt 8–9% á þessum fjórum árum. Hækkunin sé í samræmi við það sem vænta megi með hliðsjón af erlendum verðhækkunum og gengisbreytingum. Hins vegar hafi útsöluverð dagvöru á þessum tíma hækkað um nálægt 15%. Niðurstaða stofnunarinnar er sú að vara sem í ársbyrjun 1996 var seld með 20% smásöluálagningu hafi í árslok 2000 verið seld með 25–26% álagningu.¹²⁴

Hærri álagning þarf ekki að þýða að afkoma verslunar hafi batnað. Launakostnaður jókst mikið hér á landi á seinni hluta tíunda áratugarins, ekki síst í verslunum. Laun afgreiðslufólks eru oft áþekk lágmarkslaunum og lægstu taxtarnir hækkuðu umfram önnur laun í kjarasamningum 1997 og 2000. Kaupmáttur lægstu launa jókst um rúm 10% frá 1997 til 1998, rúm 15% árið eftir og aftur um rúm 10% árið 2001. Laun og tengd gjöld (að launum eigenda meðtöldum) voru um 12% af veltu matvöruverslana hér á landi árin 2000 og 2001 eða nálægt helmingi af álagningunni (sjá umfjöllun um álagningu seinna í þessum kafla), þannig að ljóst virðist að launahækkarnir geta skýrt stóran hluta af hækkandi álagningu á þessum tíma.¹²⁵ En jafnframt veitir hækkandi kaupmáttur neytenda fyrirtækjum að öðru óbreyttu færi á að leggja meira á vöru og þjónustu um tíma.

Þeirri spurningu er ósvarað hvort afkoma verslunar sé óeðlilega góð eða hvort aukinn hagnaður kaupmanna hafi valdið verðhækkunum á mat. Ekki hefur mikið upp á sig að bera saman álagningu eða afkomu sem hlutfall af veltu í ólíkum atvinnugreinum því að virðisaukinn er mismikill. Samanburður á verslunarálagningu frá einu ári til annars

¹²² Samkeppnisstofnun (2001), bls. 78.

¹²³ Jón Þór Sturluson hagfræðingur (2002): Um samþjöppun á matvörumarkaði, Viðskiptablaðinu.

¹²⁴ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 8. Gögn frá Baugi sýna að álagning jókst þar á seinni hluta tímabilsins. Álagning Baugsbúða var 25% 1998 en um 29% árið 2000 (upplýsingar ná ekki til árana 1996 og 1997), GJ Fjármálaráðgjöf (2002), bls. 21.

¹²⁵ Byggt á afkomutölum Hagstofunnar, eigin útreikningar.

er einnig varasamur því að þjónustustig og álagning er mismikil eftir tegundum verslana. Undanfarin ár hafa lágverðsverslanir mjög aukið hlut sinn, eins og áður segir, en þar er þjónusta minni en í öðrum búðum og álagningin þar með. Gagnlegra er að bera saman arðsemi eigin fjár hinna ýmsu atvinnugreina. Ef aðgangur að atvinnugreinum er ekki takmarkaður má gera ráð fyrir að þegar til lengdar lætur sé arðsemin svipuð í þeim greinum sem bregðast á svipaðan hátt við hagsveiflum, en þá er sagt að þær beri svipaða kerfisbundna áhættu.

Rannsóknir benda til þess að á löngum tíma – mörgum áratugum eða öld – ávaxtist hlutabréf að jafnaði um 5–8% umfram örugga fjárfestingu eins og til dæmis ríkisskuldabréf.¹²⁶ Langtímaávöxtun hlutabréfa endurspeglar fyrst og fremst afkomu fyrirtækjanna, þ.e. arðsemi eigin fjár þeirra. Að jafnaði mætti gera ráð fyrir mestri arðsemi í þeim atvinnugreinum þar sem áhætta er mest. Í töflu 8.2 er borin saman arðsemi eigin fjár í helstu atvinnuvegum landsmanna á árunum 1989–1997. Verslun er ein þessara atvinnugreina. Verslun er af ýmsu tagi en matvöruverslun vegur þungt. Arðsemi eigin fjár í greininni sveiflast frá 1 til 14% á þessum árum, en sveiflurnar eru þó minni en í ýmsum öðrum greinum. Arðsemin er meiri en að meðaltali í íslenskum fyrirtækjum þó að hún sé minni en í byggingariðnaði, þjónustu og tryggingum. Arðsemi eigin fjár í verslun er ekki langt yfir ávöxtun spariskírteina ríkissjóðs á þessu tímabili.

Tafla 8.2 Arðsemi eigin fjár í íslenskum atvinnuvegum 1989–1997.

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Fjöldi fyrirtækja	1.114	1.058	1.159	1.150	1.253	1.440	1.534	1.629	1.563
Landbúnaður	-11,0	28,4*	-5,0	0,1	6,7	4,1	13,0	2,7	-1,1
Fiskeldi									-16,1
Sjávarútvegur	-16,3	46,3	-9,8	-11,4	-17,2	22,7	26,4	13,7	15,3
Iðnaður án stóriðju	-16,9	3,7	-0,2	-3,4	-2,2	8,1	7,5	9,9	5,5
Stóriðja	36,2	-1,9	-28,5	-33,1	-26,7	26,2	17,8	24,4	36,4
Veitur	1,6	2,1	1,3	-1,8	-2,9	-1,1	0,0	3,2	3,7
Byggingariðnaður	7,3	8,3	11,5	4,9	6,3	9,0	15,6	3,5	20,3
Verslun	0,8	14,4	4,7	3,9	4,0	6,6	9,4	9,5	9,8
Veitinga- og hótélrekstur	-8,9	34,2	-12,1	-25,3	-114,5	-3,2	17,2	19,7	-8,0
Samgöngur	3,2	8,6	3,3	4,7	5,8	13,7	16,7	14,4	8,2
Fjármálafyrirtæki	10,1	7,5	3,7	-11,5	0,3	4,9	7,6	9,5	7,5
Tryggingar	12,8	0,7	6,3	12,1	16,4	16,6	15,1	21,6	16,9
Þjónusta	1,5	16,8	9,7	3,9	7,3	9,3	6,5	4,8	18,0
Samtals	1,8	6,5	0,6	-2,6	-1,3	5,6	7,6	8,5	8,3
Samtals án stóriðju	0,4	6,9	1,6	-1,8	-0,7	5,2	7,4	8,2	7,5

Heimild: Þjóðhagsstofnun. *Aðeins aukabúgreinar.

Árið 1998 var flokkunarkerfi Þjóðhagsstofnunar breytt og því eru afkomutölur eftir það ekki alveg sambærilegar við eldri tölur. Í töflu 8.3 sést arðsemi eigin fjár í matvöruverslun og nokkrum öðrum greinum frá 1998 til 2001. Arðsemi í verslun batnar mikið frá 1998 til 1999 en eftir það versnar hún, líkt og arðsemi í atvinnulífínu almennt (sjá neðstu línuna í töflunni). Afkoma í verslun er ekki betri en afkoma atvinnulífsins almennt á þessum árum. Afkoma í váttryggingum, fjármálastarfsemi og sölu og rekstri fasteigna er mun betri en í verslun.

¹²⁶ Sjá til dæmis: Mehra and Prescott (1995): The Equity Premium: A Puzzle, Journal of Monetary Economics 15 (mars), bls. 145–161.

Tafla 8.3 Arðsemi eigin fjár í verslun og nokkrum atvinnugreinum 1998–2001.¹²⁷

	1998	1999	2000	2001
Matvöruverslun, lausleg áætlun	-13	13	-1	-7
Umboðs- og heildverslun	6	8	-3	-1
Sala og rekstur fasteigna	8	7	4	6
Samgöngur á sjó	5	8	-10	-13
Landbúnaður	11	12	-9	-34
Starfsemi váttrygginga	13	18	12	12
Fjármálastarfsemi	10	8	8	16
Allar atvinnugreinar	6	7	-2	-2

Heimildir: Hagstofa Íslands, eigin útreikningar.

Í töflu 8.4 er tekið saman yfirlit um afkomu matvöruverslana, unnið upp úr afkomutölum Hagstofunnar. Tölurnar eru ekki alveg sambærilegar frá ári til árs og verður að túlka þær varlega, en þær veita vísbendingu um afkomu í greininni. Mjög góð afkoma var í matvöruverslun árin 1996 og 1997 og árið 1999 gekk verslunarrekstur einnig vel hér á landi. Árin 1998, 2000 og 2001 voru matvöruverslanir hins vegar reknar með tapi. Hagnaður fór frá því að vera rúm 2% af veltu niður í -2%. Eigið fé vex mun hraðar í greininni en samsvarar hagnaði. Það má rekja til nýs hlutafjár auk þess sem ekki eru alltaf sömu fyrirtæki í úrtaki. Afkoma einstakra fyrirtækja er misgóð, til dæmis hafa verslanir Baugs hér á landi yfirleitt verið reknar með hagnaði.¹²⁸ Arðsemiskrafa er einnig mishá. Í litlum verslunum hefur ekki verið óalgengt að stefna fremur að því að reksturinn veiti kaupmanni og fjölskyldu hans vinnu en að hann skili miklum afgangi. Bókhaldstölur benda ekki til þess að matvöruverslanir hér á landi leggi óeðlilega mikið á vöruverð. Ekki er að sjá að mikill hagnaður í verslun sé skýringin á tiltölulega háu matarverði á Íslandi. Auðvitað er ekki ljóst hvað orðið hefði ef ekki hefði verið mikil umræða um matarverð hér á landi undanfarin ár og ef samkeppnisyfirvöld hefðu ekki fylgst náð með greininni. Forsenda þessarar niðurstöðu er að sjálfsögðu að rétt sé haft við og treysta megi bókhaldinu.

Tafla 8.4 Afkoma í matvöruverslun 1996–2001. Fjárhæðir í milljónum króna.

	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Hreinn hagnaður	282	305	-337	1.054	-316	-1.393
Rekstrartekjur	12.730	14.846	36.884	66.499	65.034	68.517
Eigið fé	1.297	1.638	4.881	12.149	14.367	20.435
Afkoma/rekstrartekjum	2,2%	2,1%	-0,9%	1,6%	-0,5%	-2,0%

Heimildir: Hagstofa Íslands, eigin útreikningar.

Árin 1996–1997 ná tölurnar til sölu á kjöti, nýlenduvörum, mjólk og brauði í smásölu, en árin 1998–2001 ná þær til stórmarkaða, matvöruverslana sem eru minni en 400 fermetrar að stærð, söluturna, annarrar blandaðrar smásölu, fiskbúða, annarrar smásölu á mat og þess háttar í sérverslunum.

Skoðuð var álagning sem hlutfall af vörusölu nokkurra helstu verslunarkeðja í Bretlandi. Keðjurnar eru Sainsbury, Morrison, Safeway, Sommerfield og Tesco. Þar er þetta hlutfall frá 23% upp í 35% og að meðaltali aðeins hærra en var hjá Baugi fyrir

¹²⁷ Líta ber á tölurnar sem vísbendingu frekar en nákvæmt mat. Tölur fyrir 1998 eru að miklu leyti áætlaðar.

¹²⁸ Hagnaður Baugs var 2% af vörusölu 1998, rúm 4% 1999, 3% árið 2000, en árið 2001 var lítills háttar tap, GJ Fjármálaráðgjöf (2002): Matvörumarkaðurinn, bls. 22.

nokkrum árum.¹²⁹ Rétt er að taka þennan samanburð með nokkrum fyrirvara. Íslendingar versla meira í lágverðsverslunum en Bretar. Þar er kostnaður minni en í öðrum búðum. Bresku keðjurnar selja meira af sérvöru en íslenskar búðir, til dæmis búsaðhöldum, en jafnan er lagt meira á hana en mat. Munurinn endurspeglar einnig hærri húsaleigu í Bretlandi en hér, dýrari dreifingu og meiri hagnað verslana þar í landi.¹³⁰ Rétt er einnig að hafa í huga að í álagningartölunum er flutningskostnaður frá heildsala eða framleiðanda talinn með, en hann getur verið mismikill frá einu landi til annars.

Rammi 8.4 Aðgengi að markaði og fjárfestingar

Þar sem aðgengi að markaði er auðvelt eru þeir sem þar eru fyrir betur vakandi fyrir nýjungum en ella og þeir freistast síður til þess að leggja mikið á vöruna. Sá möguleiki að nýir keppinautar komi til sögunnar heldur þeim við efnið. Þess vegna er gagnlegt að velta því fyrir sér hvort auðvelt er að hefja verslunarrekstur á Íslandi. Stofnendum Bónuss tókst að ná fótfestu á markaðinum upp úr 1989 þótt þeir hefðu mjög lítið fé milli handanna. Þar skipti mestu að verslunin reyndist þörf nýjung en góðar móttökur birgja áttu einnig hlut að máli. Nýjasta verslunarkedjan á íslenskum matvörumarkaði er Europris, en tvær verslanir tóku til starfa undir því merki árið 2002. Verslunin hefur 1–3% hlutdeild í matvöruverslun á Suðvesturlandi að mati forráðamanna. Þeir telja að erfitt sé að komast inn á markaðinn með minna en hundrað milljóna króna eigið fé, en ekki telja allir viðmælendur að svo mikið eigið fé þurfi. Jafnframt telja forráðamenn Europris að erlend tengsl séu lykilatriði, en Europris á Íslandi starfar náð með verslun með sama nafni í Noregi. Vegna stærðarhagkvæmni í verslunarrekstri sé líka mjög mikilvægt að ná stærrí hluta af markaðinum.¹³¹

Mikið hefur verið fjárfest í verslunarhúsnæði undanfarin ár. Menn eru sammála um að verslunarrými á mann sé óvída meira en hér á landi. Nokkuð hefur þó áunnist við að auka framleiðni í verslun. Dæmi um þetta má sjá í starfi Aðfanga sem sjá um innkaup á vörum verslana Haga (áður Baugs). Vöruflutningar til verslana fyrirtækisins á höfuðborgarsvæðinu tvöfölduðust á nokkrum árum, en jafnmargir bílar gátu þó annað þeim. Bílarnir voru stærrí og betur búnir en fyrr, en að auki var séð til þess að þeir væru jafnan fullir og biðtími við verslanir styttest. Dreifileið ferskvöru um Reykjavík og nágrenni styttest um helming.¹³²

Samkeppnisstofnun boðaði í skýrslu sinni 2001 stjórnsýslumál, þar sem skoðað skyldi hvort samningar á markaðinum fælu í sér ákvæði sem væru skaðleg samkeppni. Einnig myndi stofnunin rannsaka viðskiptahætti einstakra fyrirtækja á markaðinum. Kannað yrði hvort ástæða væri til þess að fella úr gildi samninga, uppræta tiltekna viðskiptahætti, eða setja fyrirtækjum á markaðinum nýjar reglur.¹³³ Í desember 2002

¹²⁹ Byggt á greiningu Smith Barneys (2004), Morgan Stanleys (2002, 2003), Credit Suisse (2004), GJ Fjármálaráðgjöf (2002) og ársreikningi Baugs (2001). Í álagningartölu GJ Fjármálaráðgjafar vantar Aðföng, en Aðföng og Búr eru talin með í álagningartölum Samkeppnisstofnunar sem vitnað hefur verið til í kaflanum.

¹³⁰ Jón Scheving Thorsteinsson, Baugi, tölvupóstur, febrúar 2004.

¹³¹ Fundur með Matthíasi Sigurðssyni og fleiri forsvarsmönnum Europris, janúar 2003.

¹³² Jón Scheving Thorsteinsson (2000): Styttning aðfangakeðjunnar, *Vélabrögð*, blað véla- og iðnaðarverkfræðinema.

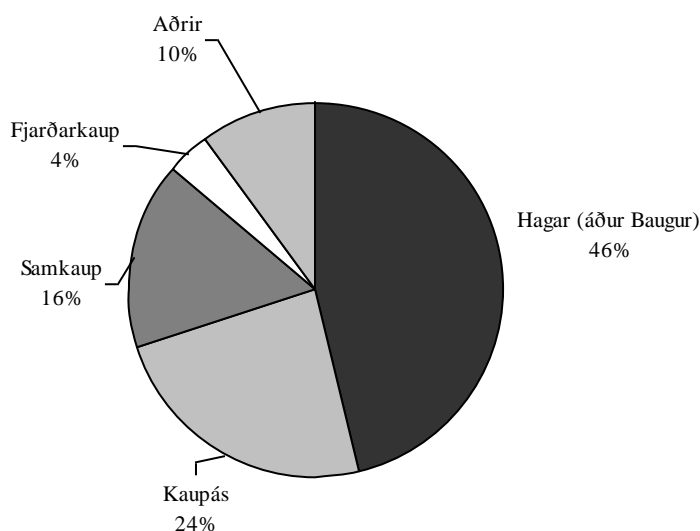
¹³³ Samkeppnisstofnun (2001), bls. 15–16.

sendi stofnunin svo frá sér fréttatilkynningu þar sem fram kom að fljótlega eftir útkomu matvöruskýrslunnar 2001 hefðu markaðsaðilar séð breytingu til hins betra á viðskiptaháttum, meðal annars vegna umræðna í kjölfar hennar. Þess vegna birti stofnunin nú leiðbeinandi reglur um viðskipti birgja og matvöruverslana.¹³⁴ Stjórnsýslumálið sem boðað var í skýrslunni 2001 hefur fallið niður.

8.9 Samþjöppun á Norðurlöndum

Samþjöppun er nokkur á matvörumarkaði annars staðar á Norðurlöndum. Í Noregi, Svíþjóð, Finnlandi og Danmörku eru þrjár stærstu keðjurnar með $\frac{3}{4}$ markaðsins eða meira. Yfirburðastaða Haga (áður Baugs) á íslenskum matvælamarkaði er meiri en stærstu verslanakeðja í Noregi, Danmörku og Finnlandi. Þær eru með 30–40% markaðshlutdeild, en Baugur er með tæpan helmingshlut á íslenskum matvörumarkaði. Stöðu ICA á sænskum markaði má líkja við stöðu Haga. Staða Haga (og Baugs áður) hefur styrkst á árunum eftir 1996, en markaðshlutdeild í matvöruverslun hefur verið fremur stöðug annars staðar á Norðurlöndum undanfarin ár, ef marka má heimildir.¹³⁵

Mynd 8.9 Hlutdeild stærstu fyrirtækja í íslenskum matvörumarkaði árið 2003.

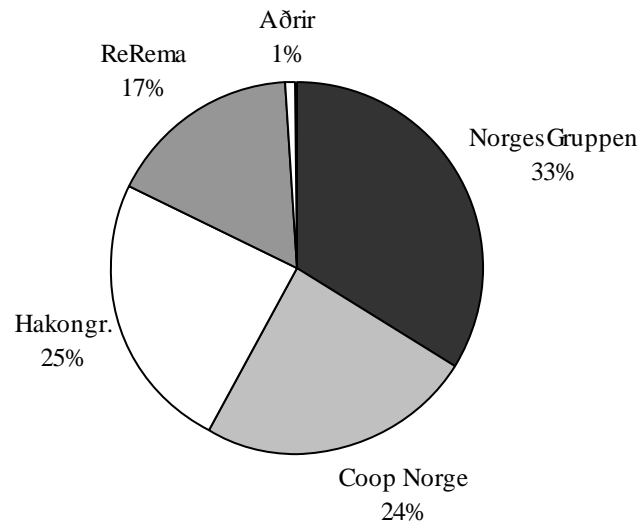

Heimildir: Árni Pétur Jónsson, Högum, Ómar Valdimarsson, Samkaupum.

¹³⁴ Samkeppnisstofnun (2002): Fréttatilkynning, Leiðbeinandi samkeppnisreglur á matvörumarkaði, desember.

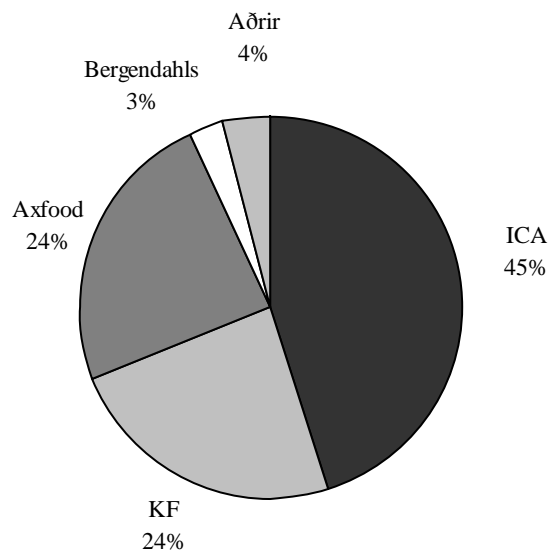
¹³⁵ Sjá Stefán Guðjónsson (2003): Samræmd neysluverðsvísitala matar og drykkjarvöru – Samanburður og áhrifaþættir. B.S.-ritgerð, Bifröst, bls. 45.

Mynd 8.10 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Noregi árið 2003.

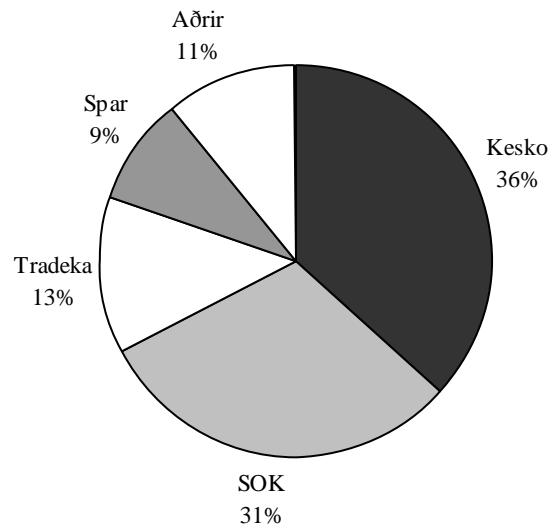
Heimild: ACNielsen.

Mynd 8.11 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Svíþjóð árið 2003.

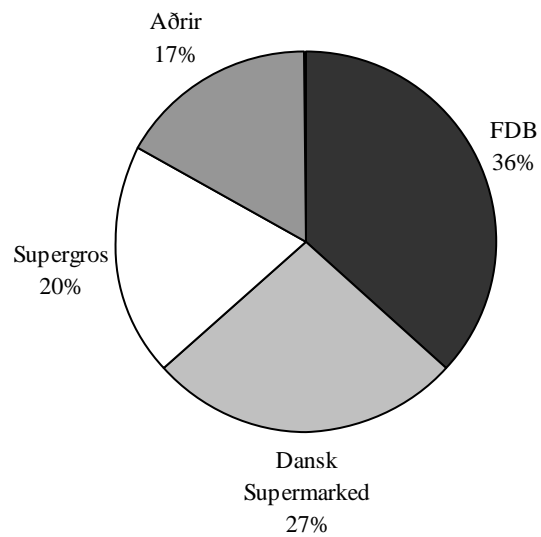
Heimild: ACNielsen.

Mynd 8.12 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Finnlandi árið 2003.

Heimild: ACNielsen.

Mynd 8.13 Stærstu fyrirtæki á matvörumarkaði í Danmörku árið 2003.

Heimild: ACNielsen.

8.10 Samantekt

Á undanförunum árum hafa matvörur annað slagið hækkað meira en almennt verðlag hér á landi, en frá því snemma árs 2002 hafa þær lækkað í verði miðað við neysluverðsvísitöluna í heild. Á 11 árum, frá 1992 til 2003, hækka matvörur nokkru minna í verði en almenn neysla. Lækkun virðisaukaskatts á nokkrum matvörum árið 1994 skýrir mestallan muninn og tollalækkun á grænmeti árið 2002 drjúgan hluta af því sem þá stendur eftir. Kjöt hefur lækkað í verði undanfarin misseri vegna offramleiðslu. Nokkur samþjöppun hefur orðið í matvöruverslun hér á landi. Þrjár stærstu verslunarkeðjurnar eru með 80–90% markaðshlutdeild. Það er ekki ósvipað því sem er annars staðar á Norðurlöndum. Staða stærstu keðjunnar er þó sterkari hér en í öðrum norrænum ríkjum, ef Svíþjóð er undanskilin. Samkeppnisyfirvöld sektuðu árið 2001 nokkra dreifendur grænmetis og ávaxta fyrir samráð um verð. Í skýrslu um matvöruverslun frá 2001 lætur Samkeppnisstofnun í ljós það álit að skýra megi vaxandi verslunarálagningu með minnkandi samkeppni. Bóðað var stjórnsýslumál þar sem skoðað yrði hvort verslanir hefðu komið sér saman um að draga úr keppni sín á milli, en málið var ekki lagt fram. Afkomutölur gefa ekki ástæðu til þess að álykta að hagnaður í verslun sé stór hluti af matarverði hér á landi. Ágóðavon í greininni virðist ekki hafa freistað margra, en þó hóf ein lítil keðja rekstur árið 2002. Hún hefur náð um 1% hlutdeild í matvöruverslun á Suðvesturlandi. Verslunarálagning virðist vera sambærileg hér á landi og í Bretlandi.

9 Niðurstaða

Ísland er fámenn eyja langt frá öðrum löndum og af þeim sökum hlýtur almennt vöruverð ávallt að vera hærra hérlendis en erlendis. Fjarlægðin veldur því að það er dýrt að flytja hingað vörur en fólksfæðin gerir það að verkum að erfitt er að koma við stærðarhagræði í framleiðslu vegna þess hve markaðurinn er smár. Það er t.d. lýsandi að verð á brauði og kornvörum er um 60–70% hærra á Íslandi en að meðaltali í Evrópu, jafnvel þó að innflutningur sé fullkomlega frjáls og tollalaus. Ástæðan er einfaldlega sú að brauð er ferskvara sem erfitt er að flytja langar leiðir og íslenski brauðmarkaðurinn þyrfti að vera helmingi stærri til þess að vélar stærsta bakarísins væru nálægt fullnýtingu. Við þetta bætast einnig há laun og háir skattar sem auka tilkostnað við alla þjónustu og framleiðslu í landinu í samanburði við meðaltal Evrópulanda.

Smæð og fjarlægðarvernd geta einnig skapað valkvöl á milli stærðarhagræðis annars vegar og samkeppni hins vegar, þar sem íslenskur markaður ber ekki uppi nægilega marga stóra og hagkvæma aðila til þess að tryggja nægjanlega harða samkeppni á milli þeirra. Auðsætt er að fá stór fyrirtæki bera höfuð og herðar yfir matvörumarkaðinn en ómögulegt er að sýna fram á markaðsmisnotkun með almennum og opinberum gögnum, svo sem með því að skoða hagnað þessara fyrirtækja eða þróun matarverðs miðað við gengi krónunnar eða annað vöruverð í landinu.

Ljóst er að verðstuðningur við íslenskar búvörur hefur einnig orðið til þess að hækka matarverð hérlendis, einkum hvað varðar mjólk og kjötmeti. Munurinn á innflutningsverðlagi og verðlagi innanlands er þó misjafn á milli flokka, mestur hvað varðar hvítt kjöt en nær enginn hvað varðar kindakjöt. Ljóst er að matvælaverð – að núverandi aðstæðum gefnum – myndi lækka ef landið gengi í ESB. Að mati OECD var afurðaverð til íslenskra bænda (NPCc) 80–90% hærra en innflutningsverð á árunum 2000–2002. Samsvarandi tala fyrir Evrópusambandið var á sama tíma um 40%. Þessar tvær tölur segja ekki alla söguna um væntanlega lækkun á búvöruverði til bænda ef Íslendingar ganga í Evrópusambandið. Verð til bænda er aðeins hluti af endanlegu verði vörunnar og við inngöngu yrðu Íslendingar að taka upp verðstuðning Evrópusambandsins við ýmsar greinar, svo sem sykur- og kornrækt, þannig að verð þeirrar vöru myndi hækka við inngöngu. Aðildin myndi líkast til einnig hafa áhrif á fleiri þætti matvælaíðnaðar en búreksturinn sjálfan, auk þess sem samkeppni í verslun gæti aukist við hana.

Íslendingar geta ekki breytt þeim aðstæðum sem þeim hafa verið áskapaðar af landlegu og sögu. Stjórnvöld geta hins vegar gripið til tvíþættra aðgerða til þess að halda matvælaverði eins lágu og unnt er. Í fyrsta lagi geta þau reynt að tryggja samkeppni með því að vera vel á verði og fylgja eftir samkeppnislögum innanlands og með því að opna fyrir viðskipti við útlönd eftir því sem heilbrigði og sóttvarnir leyfa. Í öðru lagi með því að skilja að ýmis pólitísk markmið um viðhald byggðar og búsetu í dreifbýli og ákvarðanir um verð og framleiðslu í landbúnaði. En það er mun kostnaðarsamara að styrkja íslenskan landbúnað með tollum og innflutningshöftum en með beinum styrkjum vegna þess að höftin skekkja ákvarðanir um framleiðslu og geta orðið vatn á myllu fákeppni hérlendis. Einokun á grænmetissölu – sem fræg er orðin – var t.d. aðeins möguleg í skjóli innflutningshafta. Í þessu efni hafa stjórnvöld stigið

mörg rétt skref á síðustu árum, enda eru öll líkindi til þess að viðskipti með búvörur verði í auknum mæli gefin frjáls í alþjóðaviðskiptasamningum. Hér verður þó að gefa öllum rými til aðlögunar eftir margra áratuga framleiðslustýringu í landbúnaði hérlendis.

Loks er mikilvægt að ítreka mikilvægi þess að rugla ekki saman pólitískum og hagrænum forsendum fyrir lækkun vöruverðs. Jafnvel þótt aðild að ESB Evrópusambandinu myndi lækka matarverð hérlendis er erfitt að færa það til bókar sem hagræna röksemd fyrir inngöngu í bandalagið vegna þess að þessi lækkun er ekki háð inngöngu í bandalagið. Íslendingar gætu hæglega náð fram sömu lækkun – ef ekki meiri – á matvælavæði með því að opna á viðskipti með útlendar landbúnaðarafurðir. Þeir gætu enn fremur farið að dæmi Svía og Finna – en án þess að ganga í bandalagið – og umbylt landbúnaðarstefnu sinni þannig að stuðningur við bændur komi fram með beingreiðslum fremur en verðstuðningi.

Viðauki A. Lögmálið um eitt verð

Lögmálið um eitt verð í vöruviðskiptum á milli landa má setja fram sem:

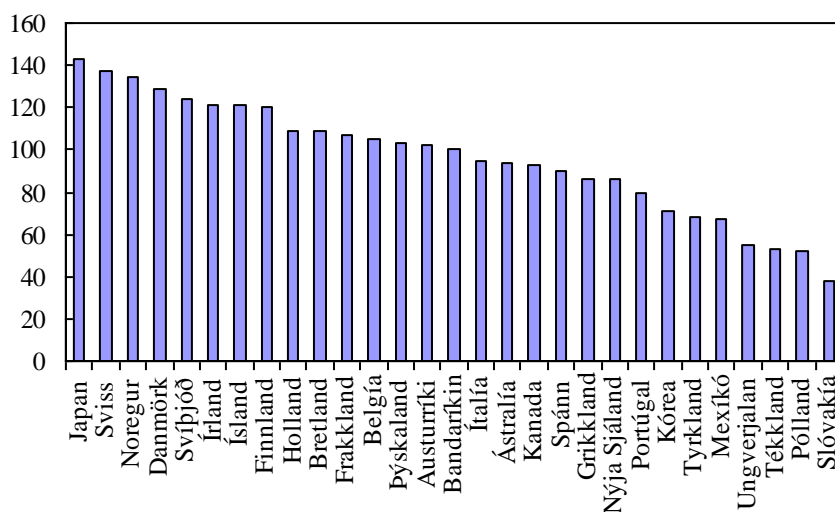
$$(1) \quad P_{\text{Heima}} = EP_{\text{Erlendis}}$$

Hér tákna P_{Heima} og P_{Erlendis} verðlag í heimalandinu og erlendis og E gengi erlends gjaldmiðils. Ef þessari jöfnu væri snúið upp á Ísland væri því P_{Heim} verðlag á Íslandi, P_{Erlendis} verðlag í einhverju viðskiptalandanna, t.d. Bretlandi, og E skráð gengi á bresku pundi í krónum. Lögmálið um eitt verð segir einfaldlega að verð á tiltekinni vöru erlendis sé hið sama og verð heima reiknað í innlendum gjaldmiðli.

Hins vegar fer því fjarri að högnun á vörumarkaði sé hnökralaus. Öfugt við viðskipti á fjármagnsmarkaði fela vöruviðskipti ávallt í sér einhvern flutnings- og viðskiptakostnað sem getur komið í veg fyrir algera verðjöfnun. Ennfremur eru margar vörur þannig að nær ómögulegt er að flytja þær á milli landa, skattar og skyldur eru mismunandi og svo mætti áfram telja. Lögmálið um eitt verð felur þess vegna raunverulega í sér að verðmunur á vörum sem hægt er að flytja á milli landa – þ.e. skiptanlegum vörum (e. *tradables*) – ráðist af kostnaði við högnunarviðskipti, svo sem flutningi og sköttum, eða þeim takmörkunum sem lagðar eru á högnunarviðskipti, til dæmis með innflutningshöftum og tæknistöðlum, eða jafnvel af eðlisfræðilögum sem gera flutning á milli svæða ómögulegan.

Lögmálið um eitt verð er oft sett fram með almennari hætti þar sem P stendur ekki fyrir eina vöru heldur sambærileg vöruknippi, til dæmis sem svarar til meðalneyslu hvers neytanda. Er þá ofangreind líking kölluð lögmálið um algert jafnvirði verðs (e. *Absolute Purchasing Power Parity*). Fæstum kemur raunar til hugar að það lögmál haldi með sama hætti og það er sett fram hér að ofan. Það sést líka glögglega ef litið er til verðmismunar innan OECD (sjá mynd A.1) að téð lögmál er þverbrotið því að virði sömu neyslukörfu er mjög mismikið eftir því hvar hún er keypt. Dýrasta landið innan OECD er Japan en það ódýrasta er Slóvakía. Munurinn á milli þessara tveggja landa er nærri því fjórfaldur. Munurinn er tvöfaldur hjá löndum sem liggja hvort að öðru, svo sem eins og milli Þýskalands og Póllands.

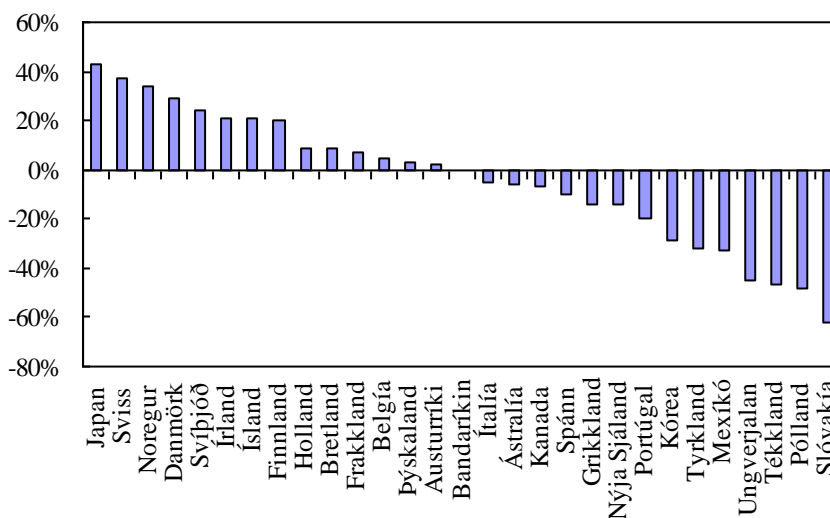
Mynd A.1. Verðlag innan OECD (Bandaríkin = 100) í september 2003.

Heimild: OECD.

Ísland er í sjöunda sæti í þessum samanburði og á svipuðu róli og önnur norræn ríki. Ef verðlag í Bandaríkjunum er notað sem grunnviðmiðun (sjá mynd A.2) kemur í ljós að verðlag héraðs er um 20% hærra en þekktist þar vestra.

Mynd A.2. Frávik frá algeru jafnvirði verðs innan OECD ef miðað er við Bandaríkin sem grunnpunkt.

Heimild: OECD.

Þrátt fyrir þetta er lögmálið um eitt verð viðurkennt sem einn helsti hornsteinn alþjóðahagfræði, jafnvel þó að flestir viðurkenni fúslega að margir þættir komi í veg fyrir að það haldi með nákvæmum hætti fyrir hvaða vöru sem er. Lögmálið er hins vegar góður áttaviti sem gefur til kynna stefnu markaðanna þegar til lengri tíma er litið. Til að mynda hljóta nafngengisbreytingar að takmarkast af því að verðbil á milli landa verði ekki of mikið. Þessi hugsun er reyndar sett fram sem veikara afbrigði af lögmáli um eitt verð sem kallast hlutfallslegt jafnvirði verðs (e. *relative purchasing power parity*) og er ritað hér að neðan:

$$(2) \quad \% E = \frac{\% P_{Heima}}{\% P_{Erlendis}}$$

Hlutfallslegt jafnvirði gerir einfaldlega ráð fyrir því að sá mismunur sem er til staðar á verðlagi á milli landa ráðist af þeim takmörkunum á högnunarviðskiptum sem eru til staðar og getið var hér að framan. Ef munurinn verður meiri en sem nemur högnunarhindrunum hlýtur að skapast þrýstingur á verðlækkun. Þetta er oft útlagt sem raungengi, sem sést hér að neðan:

$$(3) \quad q = \frac{P_{Heima}}{EP_{Erlendis}}$$

Raungengi er öðrum þræði mælikvarði á samkeppnisstöðu innlendra framleiðenda, hvort sem þeir selja innanlands eða utan. Raungengi er reyndar einnig sett fram sem hlutfallsleg laun fremur en verðlag:

$$(4) \quad q^w = \frac{W_{Heima}}{EW_{Erlendis}}$$

Erfitt er að segja til um hvað sé í raun og veru rétt raungengi. Oft eru því kvarðar úr utanríkisviðskiptum notaðir til þess að meta raungengisstöðuna. Hægur vöxtur útflutnings, en hraður vöxtur innflutnings, getur því bent til þess að raungengi sé of hátt og innlend framleiðsla sé of kostnaðarsöm miðað við það sem gerist erlendis. Ef nafngengið er fullkomlega fast, til dæmis vegna þess að viðkomandi land er aðili að myntbandalagi, getur raungengi eins lands aðeins lækkað með verðhjöðnun eða launalækkun eða með verðbólgu og launaskriði í öðrum löndum. Fræðilega séð ættu gjaldeyrismarkaðirnir að leiðrétta fyrir slíkum frávikum frá raungengi með því að hreyfa nafngengið, E , í samræmi við breyttar forsendur. Ástæðan er einfaldlega sú að ef verðlag er hærra innanlands en erlendis mun ásókn aukast í erlendar vörur en áhugi minnka á innlendum vörum og misvægi myndast í viðskiptum við útlönd. Viðskiptahallinn mun leiða til þess að gjaldeyris flæðir úr landi og nafngengið lækkar þar til kaupmáttarjafnvægi hefur náðst.

Hér er lögmálið um eitt verð þess vegna sett fram sem langtímajafnvægi fyrir gengi einstakra gjaldmiðla. Þess vegna ætti sveigjanlegt nafngengi fræðilega séð að tryggja verðjöfnun innan þeirra marka sem hagkvæmni högnunarviðskipta setur og getið er hér að ofan. Fyrir árið 1973, þegar Bretton-Woods fastgengiskerfið hrundi og helstu gjaldmiðlar heimsins fóru á flot, var sveigjanlegt gengi fremur sjaldgæft í hinum vestræna heimi, ef undan eru skilin stutt óróatímabil. Þetta varð meðal annars til þess að því var spáð af hagfræðingum eins og Milton Friedman (1953) að sveigjanlegt nafngengi myndi leiða til þess að raungengið yrði mjög stöðugt við langtímajafnvægi vegna högnunarviðskipta í tengslum við jafnvirði verðs. Hins vegar kom hið gagnstæða í ljós eftir að gjaldmiðlar heimsins komust á flot eftir 1973 að hreyfingar nafngengisins mögnuðu fremur en lægðu sveiflur í raungengi. Ástæðan er einfaldlega sú að gjaldeyrismarkaðir eru eðli málsins samkvæmt eignamarkaðir og verðmyndun er oft í litlum tengslum við þjóðhagsstærðir, að minnsta kosti þegar til skemmri tíma er litið. Raunin er þess vegna sú að raungengi og nafngengi fylgjast fremur náíð að og

af þeim sökum geta frávik frá jafnvirði verðs verið stór og sveiflukennd ef litið er yfir stuttan tíma. Hins vegar leggja flestir hagfræðingar trúnað á langtímagildi lögmálsins um hlutfallslegt jafnvirði verðs þannig að raungengi gjaldmiðla eigi sér raunverulegt langtímajafnvægi og víki ekki langt frá því. Þetta er einnig stutt af rannsóknum sem sýna jafna en hæga aðlögun að jafnvægi sem nemur um 15% á ári.

Það hefur reynst töluverðum annmörkum háð að sannreyna með tölulegum rannsóknum hvort ofangreint lögmál um eitt verð haldi. Í fyrsta lagi hefur reynst erfitt að bera saman verð á milli landa með óyggjandi hætti vegna þess að erfitt er að fá samanburðarhæfar tölur. Sjaldnast er um hreinar línur að ræða, jafnvel þó að nákvæmlega eins vörur séu bornar saman á milli landa. Til að mynda ræðst verð á banana í stórmarkaði ekki aðeins af verði ávaxtarins sjálfs í innkaupum heldur koma aðrir þættir einnig við sögu, svo sem leiga, laun og lánsfjármögnun, sem ráða álagningu verslunarfyrtækisins. En jafnvel þótt reynt sé að gæta samræmis í öllum slíkum kostnaðarþáttum í samanburði er samt einhver munur til staðar sem líklega ræðst af markaðsaðstæðum á hverjum stað. Þannig hefur til dæmis komið fram verulegur munur á verði sams konar vara í IKEA-verslunum víða um heiminn sem ekki er hægt að skýra með neinum öðrum hætti en mismunandi samkeppnisaðstæðum.¹³⁶ Einnig hefur verið sýnt fram á þennan markaðsmun með því að skoða verðmyndun á sams konar vörum sem eru sendar til útflutnings frá sama stað.¹³⁷ Til að mynda er mikill verðmunur á þýskum bjór eftir því hvort hann er fluttur til Englands eða Bandaríkjana sem ekki er hægt að skýra með flutningskostnaði eða tollum. Af þessu má ráða að frjáls og hörð samkeppni er í raun forsenda fyrir því að lögmálið um eitt verð verki með tilætluðum árangri. Í öðru lagi eru hreyfingar nafngengisins svo hraðar og sveiflukenndar að töluverður verðmunur getur myndast á milli landa undir ákveðnum kringumstæðum vegna þess að högnunarviðskipti á vörumarkaði eru lengi að taka við sér.

¹³⁶ Haskel og Wolf (2001).

¹³⁷ Knetter (1989, 1993).

Viðauki B. Áhrif skatta á vöruverð

Í lokuðu hagkerfi, þar sem allar vörur og þjónusta eru af innlendum toga, og laun og verð ræðst á samkeppnismörkuðum, má gera ráð fyrir að flestir skattar leggist ofan á vöruverð. Ekki skiptir höfuðmáli fyrir almennt verðlag hvort ríkið aflar tekna með vörusköttum, eins og virðisaukaskatti eða vörugjaldi, eða hvort tekjur manna eru skattlagðar. Þá ætti hár virðisaukaskattur á matvörum hér á landi út af fyrir sig ekki að stuðla að hærri verði á þessum vörum en annars staðar. *Frávik* í skatti á matvörur frá almennu virðisaukaskattshlutfalli skiptir meira máli.

Þegar launþegar og fyrirtæki semja um kaup og kjör er horft á það hve mikið má kaupa af vörum og þjónustu fyrir laun eftir skatta. Þessu er nánar lýst í töflunni hér að neðan. Efsta línan (A) lýsir þjóðfélagi þar sem samneysla er engin og framleidd er ein vara. Laun eru 100 krónur og varan kostar það líka því að vinnuaflið er eini framleiðsluþátturinn. Ef samneysla kemur nú til sögunnar og aflað er tekna til hennar með 50 króna virðisaukaskatti hækkar verð vörunnar sem því nemur (lína B). Launþeginn getur nú aðeins keypt 2/3 úr vöru í stað einnar vöru áður. Í síðasta dæminu er virðisaukaskattur aflagður en tekjur launþegans skattlagðar um 50 krónur í staðinn (lína C). Launþeginn krefst nú hærri launa en áður svo að hann geti keypt jafnmikið af vörunni eftir skatta. Hann hefur til ráðstöfunar 100 krónur eftir skatta, en verð vörunnar er 150 krónur því að það ræðst af launakostnaði fyrir skatta. Launþeginn getur eftir sem áður keypt 2/3 af vörunni.¹³⁸ Hafa ber í huga að þetta eru langtímaáhrif. Þegar til langs tíma er litið breytir það engu um vöruverð í lokuðu hagkerfi hvort skattar eru innheimtir af tekjum eða neyslu. Til skamms tíma litið kann tilfærsla milli vöruskatta og tekjuskatta hins vegar að hafa áhrif á verðlag.

Tafla B.1 Áhrif mismunandi skattlagningar á vöruverð.

	Laun	Verð
A	100	100
B	100	150
C	150	150

Í því þjóðfélagi sem hér hefur verið lýst kemur *frávik* frá almennum virðisaukaskatti fram í verði einstakra vara, ekki skatthlutfallið sjálft. Tökum dæmi: Það breytir ekki miklu fyrir mun á matvöruverði í Austurríki og á Íslandi að þar bera matvörur 10% virðisaukaskatt, en hér er 14% skattur á flestum matvörum, heldur ber að líta á það að í báðum löndunum er virðisaukaskattur á flestum matvörum almennt um það bil 10% lægri en skattur á öðrum vörum.

Í lokuðu hagkerfi, eins og hér hefur verið lýst, má gera ráð fyrir að flestir skattar komi fram í vöruverði.

Sú mynd sem hér hefur verið dregin upp á ekki fullan rétt á sér. Í fyrsta lagi myndast laun ekki alltaf á samkeppnismörkuðum. Í einstökum fyrirtækjum og jafnvel heilum atvinnugreinum hafa verkalýðsfélög mjög sterka stöðu. Þar má ætla að laun ráðist að miklu leyti af greiðslugetu fyrirtækjanna. Ef tekjuskattar hækka bera launþegar hækkunina, en ekki fyrirtækin því að ekki verður þrengt meira að greiðsluþoli þeirra. Í

¹³⁸ Samanber þó Ásgeir Daníelsson (1991): Áhrif mismunandi skattlagningar á mælingu þjóðhagsstærða, Fjármálatíðindi, 3. hefti (ágúst–desember).

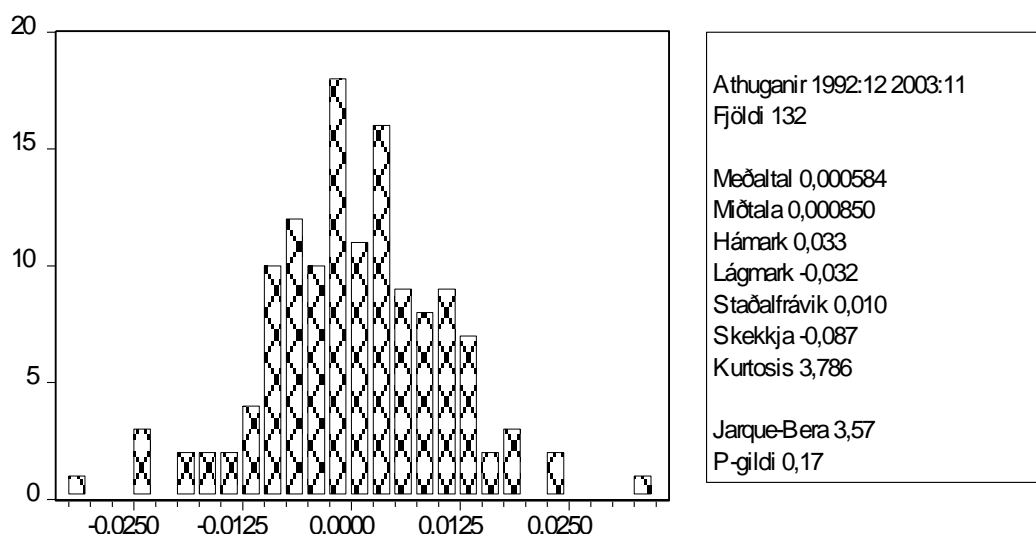
öðru lagi er hagkerfið opið fyrir innflutningi og útflutningi. Fyrirtæki í samkeppni við innflutning geta ekki nema þá að litlu leyti velt séríslenskum kostnaðarhækkunum út í verðlag. Þá leggst tekjuskattur hér á landi ekki á erlendan kostnað af innflutningi. Virðisaukaskattur er hins vegar greiddur af innflutningnum. Þar sem innflutnings eða erlendar samkeppni gætir má ætla að virðisaukaskattshlutfallið hafi meiri áhrif á vöruverð en tekjuskattar eða frávik frá almennu skatthlutfalli.

Viðauki C. Tölfræðileg greining á verðhækkunum 1992–2003

Hér á eftir er kannað hvort hægt sé að hafna með tölfræðilegum aðferðum þeirri tilgátu að matarverð og neysluverð hafi hækkað í takt á árunum 1992–2003.

Tilgátu um að mismunur hækkana matarverðs og neysluverðs sé normaldreifður er ekki hafnað (sjá Jarque-Bera tölu með mynd C.1). Tilgátu um að væntur mismunur (leitni) hækkanna sé núll er ekki heldur hafnað. Með öðrum orðum verður ekki séð að leitni í hækkun almenns neysluverðs sé önnur en í verðhækkunum á mat og drykk á tímabilinu.

Mynd C.1. Hækkun í vísitölu neysluverðs (lógariþmísk) að fráðregnum hækkunum í vísitölu matar og drykkjar frá fyrra mánuði 1992–2003.

Kannað var hvort langtímasamband væri á milli verðs á mat og drykk og verðs á almennri neyslu. Niðurstöður úr prófi Johansens benda ekki til þess að stöðugt langtímasamband sé milli raðanna á tímabilinu sem til skoðunar er, til dæmis að gera megi ráð fyrir að matvöruverð og almennt neysluverð hækki jafnmikið, þegar til lengdar lætur (þannig að ferlarnir leiti aftur saman þegar bil hefur myndast milli þeirra). Ástæðan kann að vera sú að rúmur áratugur sé hreinlega of stuttur tími til þess að segja til um langtímasamband raðanna.¹³⁹

¹³⁹ Það væri í samræmi við athuganir á kaupmáttarjafnvægi gjaldmiðla, þar sem aldalangar raðir benda til langtímasambands, en styttri ekki. Sjá Froot og Rogoff (1996): Perspectives on PPP and Long-run Exchange Rates. Í S. Grossman og K. Rogoff (ristj.): Handbook of International Economics, Volume III, Elsevier Science, Amsterdam/hér úr Verbeek (2000), A Guide to Modern Econometrics, bls. 288–289, John Wiley & Sons.

Viðauki D. Tölfræðileg greining á því hvað veldur verðmun milli Evrópulanda

Hér á eftir er skoðað hvernig ýmsar skýribreytur falla að matarverði í nokkrum Evrópulöndum undanfarin ár. Beitt er línulegri aðfallsgreiningu. Stuðlar við hverja skýribreytu eru þá ákveðnir þannig að summa afgangslíða í öðru veldi (þess sem líkanið nær ekki að skýra) verði sem minnst. Breytan sem leitast er við að skýra er matarverð í hverju landi á árunum 1993 til 2000 úr samræmdri könnun evrópskra hagstofa. Þær skýringar sem litið er til eru laun, aðild að Evrópusambandinu, hlutfall allra skatta af landsframleiðslu, munur á virðisaukaskatti á mat og almennu skatthlutfalli, hitastig, íbúafjöldi á ferkílómetra og evruaðild. Fyrir í þessari skýrslu er vikið að áhrifum margra þátta á matarverð. Hér á eftir er þetta rifjað stuttlega upp og rök færð að áhrifum annarra skýribreytna. Fyrst er farið nokkrum orðum um líkanið sjálft. Rétt er að hafa í huga að könnunin markast að nokkru af þeim gögnum sem til eru. Könnun Eurostat á verðlagi nær aðeins til Evrópulanda, en fróðlegt hefði verið að hafa fleiri lönd með. Þá eru ekki í líkaninu breytur sem lýsa lögum og reglugerðum þegar frá er talin breyta fyrir aðild að Evrópusambandinu.

Líkaníð

Tölur evrópskra hagstofa sýna matarverð í hverju landi á gengi hvers árs. Meðalverð Evrópusambandslanda er sett á 100. Aðildarlöndum fjölgar árið 1995 og þá breytist grunnurinn. Aðrar breytur eru ekki staðlaðar, en helst verður að staðla allar breytur á sama hátt. Hér er farin sú leið að nota Þýskaland sem grunn. Gildi hveðrar breytu, annarra en þeirra sem aðeins taka gildin núll og einn (gervibreytna), sýnir því mismun á gildi fyrir hvert land og gildi fyrir Þýskaland sama ár. Þegar talað er um áhrif á verðlag hér á eftir er því átt við áhrif á hlutfallslegt verðlag miðað við Þýskaland. Verðtölur, laun og íbúafjöldi eru í lógarípmum. Það þýðir að túlka má (litlar) breytingar í þessum tölum sem prósent.

Tíu skýribreytur eru í líkaninu auk fastans:

- Innlendir kostnaður ræður miklu um verðlag. Mest munar um hann í verði þeirra vara sem erfitt er að flytja milli landa vegna flutningskostnaðar eða tolla. En ofan á verð innfluttra vara leggst einnig kostnaður og þá einkum í verslunum. Laun eru stærsti innlendi kostnaðarliðurinn. Jafnframt ræðst kaupmáttur af launastigi. Alþjóðleg fyrirtæki reyna eftir mætti að láta verð á framleiðslu sinni fara eftir kaupgetu neytenda á hverjum stað (þetta á einkum við um unnar vörur). Laun eru hér færð yfir í krónur á gengi hvers árs. Launatalan sem hér er notuð er úr gagnasafni Efnahags- og framfarastofnunarinnar, OECD, og sýnir árslaun á launþega. Þarna er því ekki leiðrétt fyrir vinnutíma. Vinnutíminn skiptir miklu máli fyrir Ísland því að árið 2001 unnu starfandi Íslendingar að jafnaði rúmlega 25% lengur en Þjóðverjar.¹⁴⁰ Ein túlkun á breytunni gæti verið að ekki sé litið svo á að langur vinnutími skili sér í aukinni framleiðslu. Að því leyti sem tekjur ráða verðlagningu (vegna verðmismununar alþjóðlegra framleiðenda) eru árstekjur betri mælikvarði en tímakaup.

¹⁴⁰ Sjá Vinnumarkaðinn 2002, útg. Hagstofa Íslands.

- Í Evrópusambandinu eru viðskipti með landbúnaðarvörur tollfrjáls, en yfirleitt eru miklar hömlur á innflutningi þessara vara í þeim Evrópulöndum sem standa utan bandalagsins. Þess vegna er líklegt að aðild verði til þess að matur lækki í þeim löndum þar sem búskapur er dýr af einhverjum ástæðum, til dæmis vegna þess að vinnuafli er dýrt. Ekki er ósennilegt að aðild hefði önnur áhrif á matarverð í Noregi en í Portúgal, svo að dæmi sé tekið. Þess vegna eru tvær skýribreytur tengdar aðild að Evrópusambandinu. Annars vegar er breyta sem er 1 fyrir land sem er í sambandinu en 0 annars. Hins vegar er sama breyta margfölduð með launum í hverju landi.
- Lönd eru misfrjósöm. Þegar hitastig hækkar eykst frjósemi, að minnsta kosti að vissu marki. Gott loftslag ætti að stuðla að lágu matarverði á heimamarkaði því að þá leggst ekki flutningskostnaður eða verndartollar ofan á verðið. Tvær breytur lýsa áhrifum hitastigs, annars vegar meðalhiti heitasta mánaðar og hins vegar hitinn í öðru veldi. Seinni breytan (hitastig í öðru veldi) endurspeglar það að frjósemi eykst mest þegar hitinn er fremur lítill (ef svo er verður formerki breytunnar viðlægt. Fleiri mælikvarðar á loftslag koma vissulega til greina, til dæmis meðalhiti yfir allt árið eða jafnvel hiti kaldasta mánaðar (sumar plöntur þola ekki frost!)). Í stórum hluta Evrópu fer mestöll ræktun fram á sumrin og sumarhitinn skiptir mestu máli fyrir uppskeruna. Þess vegna er sumarhitinn notaður hér.
- Því er haldið fram að stærðarhagræði sé í framleiðslu ýmissa matvara og verslun með þær. Þess vegna er íbúafjöldi á ferkílómetra ein af breytunum sem notaðar eru. Þetta er ekki einhlítur mælikvarði á einangrun eða smæð markaðs – talan segir til dæmis ekkert um fjarlægð frá þéttbýlli löndum.
- Skattar hafa áhrif á verð. Í 5. kafla um virðisaukaskatt og vörugjöld voru færð rök að því að heildarskattlagning réði meira um vöruverð en skipting skattanna í vöruskatta og aðra skatta (eða óbeina skatta og beina), að minnsta kosti í tiltölulega lokuðum hagkerfum. Hins vegar kæmi það fram í verði einstakra vara ef þær væru skattlagðar á annan veg en aðrar vörur og þjónusta. Tvær breytur lýsa hér skattlagningu, annars vegar hlutfall skatta af landsframleiðslu og hins vegar mismunur almenns virðisaukaskatts og skatts á matvörur.
- Í upphafi árs 1999 var Efnahags- og myntbandalag Evrópu stofnað og gengi mynta þeirra landa sem hugðust taka upp evru var læst. Útgáfa á seðlum og mynt í evrum hófst þó ekki fyrr en 2002. Því hefur verið haldið fram að evra auki á gagnsæi og dragi úr verðmun í þeim löndum sem nota hana. Einnig kann að vera að upptaka evrunnar rugli fólk í ríminu, að minnsta kosti fyrst eftir gjaldmiðilsskiptin, og dragi úr verðskyni manna. Breyta fyrir evruna er 1 fyrir evrulöndin, en 0 annars.
- Verð á innfluttum vörum breytist stundum hægt eftir gengisbreytingar. Nokkuð kostar að breyta verði og stundum bíða menn með að hreyfa við því þar til ljóst er hvort gengisbreytingin er langvinn. Innlendur kostnaður hreyfist líka með genginu þegar til skamms tíma er litið. Þegar gjaldmiðill hækkar í verði miðað við aðra gjaldmiðla er því ekki ósennilegt að verð breytist. Bætt er við breytu fyrir gengisbreytingu gagnvart þýsku marki.

Skoðuð eru 19 Evrópulönd á árunum 1994–2000, auk Þýskalands, sem er viðmiðunarland, eins og fyrr segir. Þetta eru ríki Vestur-Evrópu auk Tékklands og Ungverjalands. Tölur fyrir Austur-Evrópulöndin ná aðeins til 1999 og 2000. Fyrir ríki utan Norðurlandanna fundust aðeins tölur um virðisaukaskatt eins og hann er nú og er það hlutfall notað fyrir öll árin sem skoðuð eru. Meðalhiti í heitasta mánuði hefur sama gildi öll árin fyrir flest löndin sem skoðuð eru og íbúafjöldi á ferkílómetra hefur sama gildi í hverju landi allan tímann. Niðurstöðurnar ber að taka sem vísbendingar um vægi hvers þáttar í matarverði, en ekki nákvæmt mat.

Notuð er aðferð slembiáhrifa (random effects). Þá er gefin ákveðin forsenda um misdreifni villuliða. Villuliðirnir skiptast í tvennt, annars vegar þátt sem er sérstakur fyrir hvert land og jafnstór öll árin og hins vegar slembilið sem hefur meðaltalið núll og sömu dreifni fyrir allar mælingar. Þegar þessi aðferð er notuð er vongildi hvers stuðuls (það stuðlamat sem búast má við að fá að meðaltali í mörgum tilraunum) hið sama og þegar notuð er almenn aðferð minnstu kvaðrata, en aðferð slembiáhrifa skilar fyrir réttari niðurstöðu þar sem hún á við (minna þarf af gögnum). Fleiri matsaðferðir koma til greina, til dæmis aðferð með bundnum áhrifum (fixed effects), en gallinn við að nota þá aðferð í þessari athugun er að þá myndi stuðlamatið aðeins ráðast af sveiflum í skýribreytum innan hvers lands. Áhrif aðildar að Evrópusambandinu á verðlag kæmu þá aðeins fram í þeim þrem löndum sem gengu í sambandið á tímabilinu. Þegar aðferð slembiáhrifa er notuð – eins og hér er gert – mótast stuðull fyrir áhrif Evrópusambandsaðildar á verð einnig af samanburði landa sem eru aðilar öll árin og þeirra sem standa utan sambandsins allan tímann.

Durbin-Watson gildi var lágt í upphaflegri aðfallsgreiningu. Sjálffylgni í villuliðum telst því viðlæg og marktæk. Þetta getur skekkt óvissumat og var því leiðrétt fyrir sjálffylgninni með aðferð Cochran Orcutts.¹⁴¹

Niðurstöður

Líkanið skýrir 96% af breytileika í matarverði í Evrópulöndunum 19 sem lýst er, sjá töfluna hér á eftir. Fimm þættir reyndust hafa marktæk áhrif á matarverð (sex breytur). Þetta eru laun, Evrópusambandsaðild (2 breytur), mismunur virðisaukaskatts á matvörur og almenns virðisaukaskattshlutfalls, íbúafjöldi á ferkílómetra og evruaðild. Stuðlar við hitastig (2 breytur) eru á mörkum þess að vera marktækir.

Stuðull við laun er 0,6. Það þýðir að þegar laun hækka um 1% gerir líkanið ráð fyrir að matarverð hækki um 0,6%.

Stuðull við Evrópusambandsaðild er -0,12. Að öðru jöfnu gerir líkanið því ráð fyrir að matarverð sé um það bil 12% lægra í aðildarlöndum en annars staðar. Áhrifin eru meiri í hálaunalöndum en þessu nemur og minni í láglauanalöndum, eins og vikið verður að á eftir.

Stuðull við mun á skatti á matvörur og almennum virðisaukaskattshlutfalli er 0,004. Það þýðir að gera megi ráð fyrir að matvöruverð lækki um 0,4% ef virðisaukaskattshlutfall á matvörur lækkar um 1%, án þess að almennt skatthlutfall breytist.

¹⁴¹ Sjá Greene (1997): *Econometric Analysis*, 3. útgáfa, Prentice Hall, bls. 623–635.

Þá er stuðull við íbúafjölda á ferkílómetra $-0,05$. Það þýðir að búast megi við því að verðlag lækki um $0,05\%$ þegar íbúum fjölgar um 1% .

Stuðull við evruaðild er $0,05$. Það þýðir að matarverð í þeim löndum sem urðu aðilar að Efnahags- og myntbandalagi Evrópu í ársbyrjun 1999 er að jafnaði 5% hærra en við mætti búast að öðru jöfnu. Rétt er að geta þess að rannsóknartímabilið nær aðeins til ársins 2000, en seðlar og mynt í evrum komu ekki fram fyrr en árið 2002. Því má segja að áhrif evrunnar hafi aðeins að hluta verið komin fram á þeim tíma sem til skoðunar var.

Árið 2001 var matur á Íslandi tæplega 50% dýrari en í Þýskalandi að mati evrópskra hagstofa. Þetta má einnig orða þannig að matur í Þýskalandi sé um þriðjungi ódýrari en á Íslandi. Í aðfallsgreiningunni er horft á hlutföllin í lógariþmum og þá lendum við mitt á milli. Lógariþmar mæla 40% verðmun milli Íslands og Þýskalands.

Áhrif af Evrópusambandsaðild eru mismikil eftir launastigi í hverju landi. Laun teljast há á Íslandi og þegar horft hefur verið til þess fæst að matarverð á Íslandi myndi lækka um tæp 14% ef Íslendingar tækju upp landbúnaðarstefnu Evrópusambandsins. Rétt er að hafa í huga að hér er miðað við árslaun og ekki er leiðrétt með vinnutíma. Mætti hugsa þetta þannig að langur vinnutími á Íslandi skilaði sér ekki í aukinni framleiðslu vinnuafls (sem ekki er með öllu óraunhæft).

Munur á virðisaukaskatti á matvörum og almennu skatthlutfalli er heldur meiri á Íslandi en í Þýskalandi. Þetta ætti að lækka verð á Íslandi um 1% .

Ísland er miklu strjálbýlla land en Þýskaland. Hér búa þrjú menn á ferkílómetra lands en í Þýskalandi búa 230 manns á ferkílómetra. Því nýtist stærðarhagkvæmni í verslun og framleiðslu ekki eins vel á Íslandi og í þéttbýlli löndum. Samkvæmt líkaninu ýtir fólksfæðin verðlagi hér á landi upp um 20% miðað við Þýskaland.

Hitastig er á mörkum þess að hafa marktæk áhrif í líkaninu. Á Íslandi er um 8 gráðum kaldara í heitasta mánuði en í Þýskalandi. Þetta ætti að lyfta matarverði hér á landi upp um 6% miðað við Þýskaland.

Þá er ótalið að evruaðild virðist samkvæmt líkaninu ýta verði upp um 5% . Þjóðverjar notast við evru, eins og kunnugt er, en Íslendingar ekki.

Þessar fimm stærðir sem hér hafa verið taldar, Evrópusambandsaðild, munur á virðisaukaskatti á mat og aðrar vörur, þéttbýli, hitastig og evruaðild, skýra samkvæmt líkaninu um 34% (lógariþmískan) mun á verðlagi á Íslandi og í Þýskalandi árið 2001, af um 40% verðmun (lógariþmískum).

Sams konar aðfallsgreining fyrir undirflokkna matvöru gefur til kynna að búast megi við að ávextir og grænmeti lækki í verði um 8% ef Ísland tekur upp svipaða landbúnaðarstefnu og Evrópusambandið, brauð og kornvörur lækki um 9% , drykkjarverð haldist óbreytt (hér er áfengi ekki talið með), mjólk, ostar og egg lækki um 12% en kjöt um 23% . Forspá líkansins um 12% verðlækkun á fiski við Evrópusambandsaðild kemur á óvart og á tæpast við um Ísland.

Stuðlamat

Skýrð breyta: Matarverð (frávik frá verði í Þýskalandi)[#]

Tímabil 1994–2000.

Lönd: 19.

Alls 120 athuganir.

Breyta	Stuðull	Staðalfrávik	P-gildi
Fasti	0,09	0,02	0,00
Laun [#]	0,57	0,05	0,00
Evrópusamband	-0,12	0,02	0,00
Evrópusamband*laun [#]	-0,14	0,07	0,04
Heildarskatthlutfall	0,00	0,00	0,19
Virðisaukaskattur á matvörur mínus alm. hlutfall	0,004	0,00	0,03
Hiti í heitasta mánuði	-0,05	0,03	0,08
Hiti ²	0,001	0,00	0,05
Íbúar á km ^{2#}	-0,05	0,01	0,00
Evra	0,05	0,01	0,00
Gengishækkun [#]	0,15	0,17	0,40
Slembaliður (lönd)			
BE—C	-0,03		
DA—C	0,11		
GR—C	0,02		
SP—C	-0,05		
FR—C	0,02		
IR—C	0,01		
IT—C	-0,02		
LU—C	-0,05		
HO—C	-0,05		
AU—C	-0,00		
PO—C	0,03		
FI—C	-0,04		
SV—C	-0,01		
BR—C	-0,01		
IS—C	-0,02		
NO—C	0,01		
SS—C	0,06		
TE—C	0,06		
UN—C	0,10		

GLS-niðurstöður

R ²	0,96	Skýrð breyta, meðaltal	0,02
Aðlagað R ²	0,96	Staðalfrávik háðrar breytu	0,19
Staðalfrávik aðfallsg.	0,04	Summa leifa í öðru veldi	0,19
Durbin-Watson tala	2,00		

Óvegnar niðurstöður

R ²	0,96	Skýrð breyta, meðaltal	0,02
Aðlagað R ²	0,96	Staðalfrávik háðrar breytu	0,19
Staðalfrávik aðfallsg.	0,04	Summa leifa í öðru veldi	0,17
Durbin-Watson tala	2,36		

[#]Stærðir í lógariþmum.

Allar stærðir (nema gervibreitur) sýna gildi heimalands að frádregnu sama gildi fyrir Þýskaland. Breyta fyrir hitastig í öðru veldi sýnir hitastig í heimalandi í öðru veldi að frádregnu hitastigi í Þýskalandi í öðru veldi (víxlmargfeldi er sleppt). Leiðrétt hefur verið fyrir sjálffylgni með aðferð Cochran-Orcutt.